

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра історії та методики її навчання

**ВНЕСОК ГРЕКІВ ТА БОЛГАР В ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ (1812 - 1912 РР.)**

Кваліфікаційна робота студентки
Факультету української філології та
соціальних наук
групи 62Ф

ступінь вищої освіти - магістр
напряму підготовки (спеціальності)
014.03 Середня освіта. Історія

Лазебної Софії Сергіївни

Керівник:

д.і.н., професор, академік

Міжнародної академії вищої освіти та науки

Лілія Федорівна

Рецензент:

канд. іст. наук, доцент кафедри

загальної історії, правознавства і

методик навчання ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький

державний педагогічний університет

імені Григорія Сковороди”

Костенко Оксана Олексіївна

Ізмаїл, 2021

Робота допущена до захисту

На засіданні кафедри історії та методики її навчання

Протокол № 6 від 12.01.2021 р.

Завідувач кафедри Драздов В. В.

Робота пройшла публічний захист

На відкритому засіданні АК

«20» січня 2021 р.

Оцінка 100 відмінно

Голова АК

 Чигаченко С. П.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
РОЗДІЛ 2. ОСВОЄННЯ КОЛОНІСТАМИ ТЕРИТОРІЇ КРАЮ	18
2.1. Причини еміграції та особливості розселення	18
2.2. Характеристика соціально-правового становища грецького та болгарського населення	23
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ БАЛКАНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В ЕКОНОМІЦІ РЕГІОНУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ	34
3.1. Вплив етнічних груп на розвиток сільського господарства краю.....	34
3.2. Участь у промисловому виробництві та торговельних операціях	41
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА ПРОВЕДЕННЯ УРОКУ ЗА МОДЕЛЛЮ “ПЕРЕВЕРНУТОГО КЛАСУ”	51
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	67

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасній вітчизняній історичній науці спостерігається зростання інтересу до вивчення етнокультурної та економічної специфіки поліетнічних регіонів. До них відноситься Південна Бессарабія, яка територіально входить до складу двох держав – України та Республіки Молдови. Урядові кола цих країн приділяють багато уваги для створення максимально комфортних умов співіснування мультикультурного населення та попередження виникнення соціального напруження в їхньому середовищі. В умовах реформування національної економіки з новою силою постають питання щодо дослідження економічних процесів саме на локальному рівні.

Досліджуючи історію колонізації Бессарабії та її швидкий розвиток, мимоволі задаєшся питанням що на це вплинуло і чи можемо ми використати цей досвід для вирішення сучасних проблем в економіці країни. Впродовж багатьох років у Південній Бессарабії селилися представники різних етнічних груп, які виступали носіями власної, притаманної лише для них, господарської культури. До їхнього числа входили представники грецької та болгарської національностей, які через переслідування владними структурами Османської імперії змушені були покинути межі Батьківщини й пристосуватися до нових умов існування у степовому Буджаці. Завдяки низці чинників грецьке та болгарське населення за досить короткий строк досягло значних успіхів у різних галузях економіки. Тому переосмислення проблеми облаштування та господарського освоєння колоністами південно-бессарабських земель дозволить виробити нові ефективні моделі розвитку регіональної економіки. Відтак, актуальність теми наукового пошуку не викликає сумнівів.

Мета магістерської роботи полягає у визначенні ролі та місця ділової взаємодії болгар та греків, а також аналізу внеску кожного з них у розвиток економічних процесів Південної Бессарабії.

Досягнення мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- охарактеризувати стан вивчення проблеми, джерельну базу та методи дослідження;
- дослідити причини еміграції та особливості розселення грецької та болгарської спільнот на землях Південної Бессарабії;
- визначити вплив політичних заходів російської та молдавської адміністрацій на економічний розвиток болгарської та грецької громади краю;
- порівняти соціально-правове становище двох етнічних груп;
- проаналізувати зміни в сільському господарстві колоністів;
- вказати види промислово-ремісничої зайнятості населення;
- з'ясувати ситуацію з промисловим виробництвом у болгарських населених пунктах;
- показати участь греків та болгар у комерційних справах регіону та торгівлі.

Об'єктом дослідження є болгарське та грецьке населення Південної Бессарабії та його господарська діяльність у регіоні.

Предметом вивчення виступив економічний розвиток господарств: землезабезпеченість поселенців, стан сільського господарства, ремесла та промислів, промислового виробництва, судноплавства та суднобудування, а також зайнятість греків та болгар у торговельно-комерційних операціях.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1812 – 1912 рр. – час формування та стабілізації грецької та болгарської

етнічних груп в Південній Бессарабії, становлення їх господарської спеціалізації в регіоні та включення до економічної системи не лише Бессарабської губернії, а Російської імперії в цілому.

Територіальні межі дослідження окреслені територією Південної Бессарабії – історичною областю, яка сьогодні охоплює південь Республіки Молдови та південно-західні райони Одеської області України.

Методологічною основою магістерської роботи стали принципи історизму, об'єктивності, системності та діалектичного розуміння історичного процесу. Під час написання роботи застосовувалися як загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція), так і конкретно-історичні методи.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на підставі опрацювання значної історіографічної бази та документальних джерел в українській історичній науці здійснено першу спробу комплексного дослідження не лише економічного розвитку етнічної групи та її особистого внеску, але і аналіз перебігу економічних процесів через призму греко-болгарських ділових відносин.

Практичне значення наукової роботи полягає в можливості використання її основних результатів у науково-дослідних і навчальних цілях. Загальні положення та висновки праці можуть стати цінним доробком під час написання лекційних курсів, а також спецкурсів у середній та вищій школах. Дослідження становить інтерес для школярів, студентів, краєзнавців і спеціалістів з історії Бессарабії.

Апробація результатів дослідження мала місце в ході роботи шести науково-практичних конференцій: VIII Всеукраїнська конференція “Пріоритетні напрямки європейського наукового простору: пошук студента” (Ізмаїл, травень 2018); міжнародна

студентська конференція “Пріоритетні напрями науки: пошук студента” (Ізмаїл, червень 2018); конференція з міжнародною участю “Україна - Греція: історичні рефлексії” (Ізмаїл, березень 2019); V Всеукраїнська науково-практична конференція “Науковий пошук студентів XXI ст.: сучасні проблеми та перспективи розвитку” (Ізмаїл, листопад 2019); VI Всеукраїнська студентська науково-практична конференція “Науковий пошук студентів XXI ст.: актуальні питання гуманітарних і соціально-економічних наук” (Ізмаїл, листопад 2020); LV міжнародна науково-практична інтернет-конференція “Перспективні напрями наукових досліджень” (Львів, листопад 2020).

Основні результати магістерського дослідження викладено в одноосібних публікаціях автора:

1) Особливості соціально-правового становища болгарського населення у XIX ст. *Науковий пошук студентів XXI ст.: актуальні питання гуманітарних і соціально-економічних наук* : IV Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Ізмаїл, 15 листопада 2018 р.). Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2018. С. 17-19.

2) Містобудівельний розвиток історичних районів міста Болград (1812-1912 рр.). *Науковий пошук студентів XXI ст.: актуальні питання гуманітарних і соціально-економічних наук* : V Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Ізмаїл, 14 листопада 2019 р.). Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2019. С. 342-345.

3) Еміграція греків та болгар на територію Бессарабії у першій чверті XIX ст.: порівняльний аналіз. *Перспективні напрями наукових досліджень* : Міжнародна науково-практична інтернет конференція, м. Львів, 24 листопада 2020 р. С. 97-102.

Структура роботи зумовлена метою та дослідницькими завданнями, вона складається зі вступу, чотирьох розділів (чотирьох

підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (70 найменувань). Загальний обсяг роботи – 77 сторінок, основного тексту – 66 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Огляд історіографічної бази з проблеми магістерського дослідження засвідчив наявність широкого кола праць, у яких розкриваються загальні процеси політичного та соціально-економічного розвитку регіону, а також висвітлюються окремі аспекти колонізації краю грецькими та болгарськими етнічними групами. Питання економічної взаємодії представників різних етносів, взаємовпливу та кооперації греків та болгар, ролі поліетнічного чинника у розвитку економіки залишаються недостатньо розробленими.

У розвитку історіографії питання можна умовно виділити три основні періоди: 1) XIX – початок XX ст. – етап накопичення початкових знань; 2) радянський (20-ті – 90-ті рр. XX ст.) – вивчення економічної історії переселенців; 3) сучасний (кінець XX – XXI ст.) – час комплексних наукових розробок теми вітчизняними та іноземними дослідниками.

Перші праці мали переважно описово-статистичний характер. Вагомий фактологічний матеріал був зібраний І. Драганом [35] та О. І. Защуком [40]. У контексті вивчення етнокультурної специфіки регіону авторам вдалося розкрити зміст процесу облаштування населення у Південній Бессарабії. Була наведена інформація щодо кількісних характеристик і професійної зайнятості в першій половині XIX ст. У праці А. О. Скальковського “Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае”[55] подається ґрунтовний аналіз господарчої діяльності болгарських переселенців. Більшість

вчених вказувала на вагомий внесок болгарської громади в сільське господарство Буджаку, особливо – у вівчарство та городництво.

У період між Першою та Другою світовими війнами та після їх закінчення комплексних робіт, які б характеризували економічні процеси в регіоні написано не було. Вчені приділяли увагу переважно політичній історії краю. Як виключення можна виділити роботу Л. С. Берга “Бессарабия. Страна - люди - хозяйство.” [24]. Основний інтерес етнографа був зосереджений переважно на традиційно-побутовій характеристиці етнічних груп, які проживали в Бессарабії. Автор пише про розвиток різних галузей господарства та подає багато статистичних відомостей.

Радянський період відрізнявся вивченням економічної історії як усього регіону, так і окремих груп селянства, які тут існували. Дослідження історії відбувалося через постулат марксизму-ленінізму про ключову роль економічних відносин у розвитку суспільства. Саме в цьому контексті розглядалося історичне минуле переселенців. Розробкою цієї проблематики активно займалися молдавські науковці: І. Г. Будаку і Я. С. Гросул [25; 9].

Пріоритетною темою дослідження була класова боротьба та становище селянства. У цьому контексті інформативною є робота І. А. Анцупова [23], в якій автор приділив значну увагу соціально-економічному становищу окремих категорій селянства та їхні відносини із заможними землевласниками.

На початку 70-х рр. ХХ ст. з'являються наукові розвідки етнодемографічного розвитку регіону. Статистику бессарабського народонаселення активно вивчав В. М. Кабузан [41]. Завдяки критичному підході при використанні джерел та праць попередників, автор зміг більш детально проаналізувати процес заселення краю. На думку вченого, саме колонізаційні процеси та

стихійна міграція найбільшим чином вплинули на формування поліетнічності регіону.

Перша комплексна праця з проблеми соціально-економічного розвитку «задунайських переселенців» у першій половині XIX ст. була написана І. І. Мещерюком [49]. Вченому вдалося зібрати вагомий масив інформації, пов'язаний з різними галузями економіки колоній Буджаку. Разом з тим сам автор наголошував на сумнівній достовірності окремих даних, тому вони потребують додаткової перевірки. Наукові доробки автора доповнюють розвідки І. Ф. Грека [8]. За його переконанням, болгарам вдалося зберегти свою національно-культурну самобутність саме завдяки переселенню у даний регіон.

Застосовуючи формаційний підхід, дослідниця О. І. Дружиніна [38] проаналізувала соціально-економічний розвиток регіону та виокремила причини розповсюдження капіталізму в краю. Окрім цього, авторка підкреслила роль співробітництва та кооперації народів у розвитку економіки регіону.

Сучасний етап історіографії питання характеризується посиленням інтересом до нього наукової громадськості. Окремі аспекти нашої проблематики розробляли науковці з України, Молдови, Росії та інших країн.

Кропітку працю з аналізу історіографічної бази дослідження теми болгарських переселенців в Бессарабію наприкінці XVIII - першої половини XIX ст. здійснив молдавський науковець, болгар за походженням - І. Думініка [39]

Багато праць, присвячено саме проблемі облаштування етнічних груп на території Буджаку (причини переселення, відносини з російською адміністрацією, динаміка чисельності та розміщення в краї): Г. В. Ветрова [27], О. І. Ганчев [28], І. Голобородько [29], В. В.

Дроздов [36-37], А. І. Кіссе [42], С. Б. Кузьміна [43-44], О. О. Уварова [58-59], І. Н. Чебан [67].

Окремі аспекти етнодемографічних процесів серед болгар дослідив російський вчений І. Ф. Грек [32]. У своїй праці автор аналізує дане питання у хронологічних рамках XVIII - XX ст., що дозволяє простежити процес у розвитку. Науковець зазначає, що особливість демографічної історії болгар в регіоні полягає у тому, що сформовані компактні групи переселенців не були суто болгарськими в етнічному співвідношенні.

Історію грецької династії Захаріаді, роль греків-дворян в освоєнні земель, їх чисельність у своїх публікаціях висвітлювали викладачі Ізмаїльського державного гуманітарного університету - А. Акчешаш [21] та Л. Ф. Циганенко [62-66]. Цікавим надбанням є робота вченої Л. Ф. Циганенко, в якій на основі матеріалів “Оглядів Бессарабської губернії” було проаналізовано розвиток легкої промисловості в регіоні в 1878 - 1890 рр. [63].

Проблему економічного розвитку болгарського населення активно розробляють вітчизняні дослідники: С. Б. Кузьміна [43] та А. М. Шевченко [68]. Економічну діяльність греків на території України досліджує вчена Н. А. Терентьєва [57]. Необхідно сказати про те, що більшість з перерахованих досліджень хронологічно обмежена першою половиною XIX ст.

У 2011 р. колектив істориків Ізмаїльського державного гуманітарного університету видав навчально-методичний посібник, де на основі фактологічного матеріалу були висвітлені проблеми політичного, соціально-економічного, етнічно-конфесійного та культурного становища регіону [54].

Для розуміння перебігу економічних процесів у болгарських населених пунктах у наступні роки важливою є робота молдовського

вченого С. З. Новакова, в якій автор проаналізував взаємодію болгарського населення в господарчому секторі з сусідами-німцями [52]. Загальною тенденцією у вітчизняній історіографії стала поява узагальнюючих праць з історії окремих болгарських селищ, де також розглядаються питання професійної зайнятості громади [56].

Отже, попри вагоме студіювання проблеми деякі її аспекти залишилися на периферії історіографічного процесу. Особливо це стосується періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Основну увагу вчені здебільшого приділяли огляду загальної економічної ситуації в населених пунктах, не аналізуючи особистий внесок окремої спільноти в економіку Буджаку та Російської імперії зокрема.

Джерельну базу дослідження складають різні за змістом та інформаційним навантаженням документи: 1) архівні справи; 2) збірки опублікованих матеріалів; 3) нормативно-правові акти; 4) статистичні відомості; 5) періодичні видання.

При підготовці магістерської роботи були опрацьовані документи комунальної установи «Ізмаїльський архів». У 56 фондів – Канцелярії Ізмаїльського градоначальника (справа №№ 281, 608) міститься цінна інформація про стан землеробства та скотарства в колоніях «задунайських переселенців», їхню чисельність у середині ХІХ ст., а також кількість торгових домів та ярмарок у м. Ізмаїл [2-3].

Суттєво доповнили уявлення про розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі серед болгар регіону, а також дозволили встановити порядок відбування ними громадських повинностей справи №№ 59, 83, 118 із 93 фонду – сільський приказ колонії Болград [4-6]. Досить інформативною є відомість, що містяться у 514 фондів – Ізмаїльська міська поліція. Проаналізувавши

справу № 45 вдалося з'ясувати кількісний склад жителів м. Ізмаїл та їх рід занять на початку XIX ст. [7].

Інформативними є матеріали, зібрані у тематичному збірнику – «История Молдавии. Документы и материалы» у двох частинах [9]. Їх залучення дало можливість проаналізувати зміни в соціально-правовому колоністів, специфіку їх господарчої діяльності на Півдні Бессарабії упродовж першої половини XIX ст. Важливими для розуміння політичного курсу молдавської та російської адміністрації щодо болгарського населення регіону після закінчення Кримської війни стали документи, опубліковані істориком І. Ф. Греком у праці «Забытые страницы истории Южной Бессарабии (1856 – 1861 гг.): сборник документов и материалов» [8].

Науковці Ізмаїльського державного гуманітарного університету опублікували збірку джерел з історії Південної Бессарабії від давніх часів до кінця XIX ст [10]. Збірник містить фрагменти з міжнародних договорів, урядові рішення та циркуляри, а також значну кількість неопублікованих архівних джерел. Найбільшу цінність для нашого дослідження становив указ 1819 р., коли задунайські переселенці були зрівнені у правах з іноземними колоністами.

У 2019 р. вийшла друком збірка документів та матеріалів до історії греків Південної Бессарабії [11]. Це перший випуск серії історико-культурної спадщини Південної Бессарабії, яку активно розробляють ізмаїльські вчені. В даній роботі були опубліковані документи з Національного архіву Республіки Молдова та Комунальної установи «Ізмаїльський архів», які стали в нагоді при проведенні магістерського дослідження. Так, наприклад з витягу з книги реєстрації власників будинків і будівель міста Тучкова та

фортеці Ізмаїл, ми змогли знайти наявну кількість торгових лавок у мешканців-греків.

Аналітичний огляд нормативно-правових актів “Повного зібрання законів Російської імперії” уможливив формування цілісних уявлень про умови облаштування та господарче освоєння колоністами південно-бессарабських земель, а також про їхні взаємовідносини з царською владою [13]. У 1857 р., до “Повного зібрання законів Російської імперії” був включений “Статут про колонії іноземних переселенців в Імперії”, аналіз якого дав нам уявлення про наявне правове поле в управлінні краєм.

Важливе значення для вивчення соціально-економічного становища колонії Болград має періодичне видання «Огляд Бессарабської губернії». На його сторінках містяться важливі відомості, які ілюструють розвиток у місті хліборобства, садівництва, виноградарства та виноробства, промислового виробництва і торгівлі [17-20].

Третій том «Першого загального перепису населення Російської імперії» був присвячений саме Бессарабській губернії [16]. У ньому наведена повна інформація щодо чисельності населення краю та його галузево-професійної діяльності в кінці XIX ст. Статистика зафіксувала вагомий відсоток зайнятості греків у комерційно-торгівельних справах.

Таким чином, наявні джерела дали змогу заповнити існуючі в історіографії прогалини та сформулювати власну точку зору відносно місця та ролі балканських переселенців в економічному житті Південної Бессарабії.

В основу **методологічної бази** дослідження покладені принципи історизму, об'єктивності, системності, статистики та діалектичного розуміння історичного процесу. Використання принципу історизму

дозволило нам детально вивчити процес заселення колоністами краю, з'ясувати з яких причин це сталося. Для уникнення упередженості ми використовували принцип об'єктивності, який полягає у порівняльному аналізі наукових розвідок з обраної проблематики. За допомогою принципу статистики ми дослідили динаміку чисельності етнічних груп. Завдяки діалектичному принципу розуміння історії ми розглядали явища та процеси як такі, що знаходяться у постійній зміні, взаємозв'язках та взаємовпливі.

Для вирішення поставлених завдань, ми використовували загальнонаукові та суто-історичні методи. До загальнонаукових методів нашого дослідження слід віднести аналіз, синтез, індукцію та дедукцію, а також узагальнення. Останній метод дозволив нам виокремити спільні риси у досліджуваному об'єкті. Так, при аналізі розселення переселенців ми помітили загальну тенденцію греків до життя в містах, в той час як для переважної більшості болгарського населення було характерним поселення у сільській місцевості, невеличких містах та хуторах. Використовуючи інші загальнонаукові методи ми дійшли висновку, що така тенденція була пов'язана з господарською спеціалізацією.

Використання проблемно-хронологічного методу дозволило виділити головні питання окресленої проблеми та розглянути їх у історичній динаміці. Історико-політичний аналіз дав змогу встановити особливості політичних цілей урядових кіл регіону щодо болгарської та грецької громад, а також визначити вплив внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників на її економічний розвиток.

Завдяки історико-порівняльному методу вдалося проаналізувати та порівняти соціально-правове становище болгар та греків, а також їх господарську спеціалізацію. При аналізі історіографічної та

джерельної інформації застосовувався критичний метод, який дозволив оминати формулювання упереджених висновків. Виклад матеріалу здійснено за логічним принципом.

Отже, сукупність використаних принципів та методів пізнання дозволили нам здійснити комплексний аналіз економічного розвитку Південної Бессарабії та з'ясувати роль окремих етносів у питанні дослідження.

Підводячи підсумки, ми можемо підкреслити понад двохсотлітню традицію вивчення проблеми. Детальний аналіз історіографії магістерського дослідження засвідчив відсутність комплексної праці із зазначеної проблематики. Для об'єктивного вивчення теми ми опрацювали наукові розвідки, використовуючи ряд принципів та методів. За умови залучення більшої кількості джерел, вважаємо подальше дослідження даної теми перспективним.

РОЗДІЛ 2

ОСВОЄННЯ КОЛОНІСТАМИ ТЕРИТОРІЇ КРАЮ

2.1. Причини еміграції та особливості розселення

Ще з кінця XVIII ст. Османська імперія перебувала в стані серйозної внутрішньої кризи, на той час до її складу входили території Греції та Болгарії. Слід зазначити, що економіка країни також перебувала в занедбаному стані. Сільське господарство деградувало, селяни були змушені залишити своє господарство та вирушити в пошуках кращої долі. Дестабілізуючим зовнішнім фактором були російсько-турецькі війни [47, с.98].

Болгарське населення зазнавало постійного переслідування з боку Османської влади. Така ситуація у сучасних геополітичних реаліях має всі ознаки гуманітарної катастрофи. Ряд причин свідчить про вимушений характер еміграції: переслідування болгар за участь у російсько-турецьких війнах на боці російської армії, за надання росіянам продовольчої допомоги та фуражу, а також просто за те, що вони були слов'янами (іновірцями) [32, с. 124; 47, с.98; 66, с. 444].

Грецьке населення не витримувало жорстокості нової податкової політики Османської імперії. Розпад централізованої системи управління, призвів до того, що влада почала збагачуватися за рахунок купців. Грецький купець вже не міг розраховувати на підтримку турецької адміністрації. Більше того, він повинен був приховувати свої торговельні операції від влади, через власну релігійну приналежність. Немусульманські піддані мали низку

обмежень та сплачували величезні податки. Зважаючи на це балканські переселенці шукали захисту в інших країнах, де могли б вільно займатися своєю справою [47, с. 98; 59, с. 96].

Для греків характерним було зайняття торгівлею, в той час як частка зайнятих у торгівлі болгар була значно меншою. Саме тому збільшення податків не стало для болгар ключовою причиною переселення. Навіть враховуючи те, що нестабільна ситуація в Османській імперії негативно впливала на ведення господарства, еміграцію болгар не можна назвати суто трудовою [47, с. 99].

Основними причинами для виїзду саме на територію Російської імперії були наступні: а) міжнародні війни, які спричиняли дестабілізацію ситуації в країні; б) наявність конфесіональної спільності з росіянами (православні); в) «політика піклування» з боку Росії, надання прав та привілеїв, які сприяли розвитку як торговельної, так і господарської діяльності [47, с.99].

На початку XIX ст. споконвічне протистояння Росії та Туреччини призвело до чергової війни. Російсько-турецька війна 1806 – 1812 рр. закінчилася підписанням Бухарестського мирного договору. За умовами документу Російська імперія приєднала до своїх володінь Бессарабію. У 1813 р. регіон отримав офіційну назву Бессарабська область. Населення нових земель було нечисельним приблизно 240 тис. осіб, з яких на півдні проживало лише 40 – 60 тис. осіб [23, с. 16].

Мало людні землі почали заселяти «задунайські переселенці»¹. Болгари переселялися компактними групами, селилися на одному місці, віддаючи перевагу сільській місцевості [36, с. 30; 66, с.404].

¹ Греків, болгар та інших православних переселенців з Османської імперії, які переходили в Росію з-за Дунаю, називали «задунайськими переселенцями».

Їхня кількість у містах до кінця досліджуваного періоду залишалася незначною. Так, у 1853 р. тут проживало лише 118 представників болгарської спільноти, а у 1897 р. – 11,5 тис. осіб [3, арк. 129; 9, с. 108; 16, с. 70]. Це, на нашу думку, зумовлено господарською специфікою цієї групи населення, яке надавало перевагу землеробській справі та скотарству.

Завдяки аналізу болгарських говорів у новостворених поселеннях, стало відомо що більшість переселенців емігрувала з Північно-Східної Болгарії (Слівенський та Шуменський округи, Добруджа) [36, с. 30]. Чимало болгар прибуло з Південної та Західної Болгарії. Станом на 1816 р., частка болгар та гагаузів серед “задунайських переселенців” на території Південної Бессарабії становила 78,3 % [41, с. 33].

Поступово утворюються нові колонії, зазнають змін старі міста та селища. Слід зазначити що склад населення не був однорідним, частка того чи іншого етносу в кожній колонії могла варіюватися. Згідно «Перепису, що знаходиться в Аккерман на проживанні жителів з показанням яких націй в чому прожиток мають» (1808 г.), в місті проживало вірмен - 38%, греків - 21%, українців -13,3%, молдаван - 7,5%, болгар - 5,8%, євреїв - 5,2%, інші 9,2% росіяни-старообрядці, цигани, поляки. До слова, греків віднесли до розряду «корінного населення» [40, с. 344].

За пропозицією Інзова Івана Микитовича, Головного попечителя та голови Комітету іноземних поселенців південного краю Росії, було вирішено закласти нове місто, яке у подальшому стане столицею болгар в Бессарабії [45, с. 342].

Дата заснування міста Болград все ще залишається не вирішеним питанням серед науковців. Молдавські дослідники на чолі з Думініка Іван, на основі аналізу архівних даних, вказують на 1821 р., коли назва «колонія Болград» вперше з'являється в документах адміністрації колонії [39, с. 205; 45, с. 342].

Відомо, що деякий час місто неофіційно називали Сопот, оскільки переселенці прибули на цю територію з однойменного болгарського поселення. Під час другого масового переселення болгар до регіону, сюди прибуло багато селян, а також торговців зі Слівена, купців та майстрів з виготовлення сукна. З появою нових переселенців, стара назва Сопот поступово виходить з ужитку [67, с. 209]. Одна з частин поселення називалася “Слівенська”, друга “Ямбольська”, за назвою міст, звідки прибули колоністи [34, с. 360-361; 45, с. 342].

Болгарські колонії в Південній Бессарабії було об'єднано в чотири округи: Прутський, Кагульський, Ізмаїльський, Буджацький [12, с. 325-326], а з 1823 р. – у Кагульсько-Прутський, Нижньо-Буджацький та Верхньо-Буджацький.

Впродовж досліджуваного періоду чисельність болгарського населення мала позитивну динаміку. На початку XIX ст. вона дорівнювала 8,7 тис. осіб, а станом на 1853 р. - понад 90 тис. осіб. У 1862 р. показник впав до 56,6 тис. осіб, що було пов'язано з перебуванням цих земель у складі Молдавського князівства. Після включення регіону до Російської імперії кількість населення знов збільшувалася та у 1897 р. дорівнювала 103,2 тис., у 1907 р. цей показник зріс до 111,6 тис. Болгарська громада переважно зосереджувалася в Аккерманському, Ізмаїльському та Бендерському повітах [16, с. 70; 24, с. 83].

Що стосується греків, то їх більше приваблювало життя у місті, де можна було б вільно займатися торговельною справою. До прикладу, у 1817 р. серед жителів хуторів, що належали до міста Тучкова, не зафіксовано жодного грека, в той час як представників болгарської спільноти налічувалося 199 осіб [11, с. 7].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. були створені грецькі громади в портових містах Південної Бессарабії. Станом на 1817 р. найбільша грецька громада проживала в Акермані (465 осіб). Значно меншою були грецькі громади в місті Тучков та фортеці Ізмаїл (131 особа). Цікаво, що у той час на хуторах в окрузі міста та фортеці проживав лише один грек [62, с. 25]. Найменше греків проживало в Кілії - загалом лише 43 особи [37, с. 85].

У своєму “Описі Бессарабської області” П. Свіньїн зауважив, що вихідці з Архипелагу, греки, селилися у цьому краї з давніх часів, займалися різними промислами та торгівлею, і саме тому здебільшого селилися в портових містах. Підтвердження цієї думки знаходимо і у працях Л.С. Берга та П. А. Крушевана. [11, с. 112-113].

На початку XIX ст. утворилася колонія неподалік Томарово (Рені), де з 24360 переселенців 330 осіб становили греки. До них також слід віднести тих греків-купців, які вже там проживали [56, с 359]. У відомості 1818 р., про стан міста Тучкова щодо кількості та етнічної приналежності населення, вказано що греків проживало всього 85 осіб, а кількість болгар становила 509 осіб [11, с. 28-29]. У 1820 р. грецька община Ізмаїлу нараховувала 141 особу [62, с. 26].

Упродовж другої половини XIX ст. греки продовжують селитися відносно компактними групами. Так, залишалися грецькі діаспори в Акермані (515 осіб), Ізмаїлі (287 осіб), Кілії (84 особи) і невеликих

селах: Ларжанці, Утконосівці і ін. [26, с. 355]. За даними Першого Загальноросійського перепису населення (1897 р.) на території Бессарабії проживало 2 737 греків. Більша частина з яких мешкала в Ізмаїлі (503 особи) [62, с. 28]. Наприкінці XIX – початку XX ст. греки становили лише 0,1 % від усього населення регіону.

Підсумовуючи вищезазначене, можна сказати що еміграція греків і болгар на територію Бессарабії відбувалася протягом тривалого часу. Виняткові обставини змушували переселенців залишати своє господарство та переходити у напівпустельний край. Розселення греків та болгар у регіоні було пов'язано з видом їх діяльності. Так, болгари віддавали перевагу сільській місцевості та невеликим містам, де можна було б займатися сільським господарством. Для ведення торгівлі краще підходили портові міста, тому греки селилися саме там.

2.2. Характеристика соціально-правового становища грецького та болгарського населення

Переселення грецького та болгарського населення до Південної Бессарабії наприкінці XVIII - початку XIX ст. мало стихійний характер. Для вирішення економічних (створення міцних господарств на південному кордоні та забезпечення армії продовольством), а також політичних цілей (посилення позицій Росії на Балканах) царська адміністрація намагалася заручитися підтримкою православних християн Балканського півострову, надаючи перевагу «задунайським переселенцям».

Аби зацікавити емігрантів, їх обіцяли звільнити на декілька років від оподаткування та військової повинності, надати землі та статус колоністів. Тобто створити для них ті умови, які вони не мали на колишніх землях і якими не користувалася сільська більшість внутрішніх районів Росії. Однак облаштування колоній проходило важко і жодних преференцій перші переселенці так і не отримали [41, с. 27].

Непросте становище мігрантів погіршувалося через свавілля бояр, які вимагали від них сплати податків, відпрацювання відробіткових днів, тощо. Рятуючись від розорення частина болгарського населення почала самовільно переходити з приватновласницьких на державні землі, решта – масово втікати назад на Батьківщину. Дослідниці Коч С. В. та Самарітакі О. С. вважають, що після 1812 р. масштаби грецької еміграції також скоротилися [26, с. 350].

Для припинення рееміграції російський уряд у 1816 р. прийняв рішення звільнити болгар від утримання військових та німецьких вихідців. Але питання щодо їхнього соціально-правового статусу залишалось невирішеним. Залишилося воно неясним і в «Статуті утворення Бессарабської області» 1818 р. Як справедливо зауважили сучасні науковці, Статут відіграв роль проміжного ступеня [44, с. 160; 54, с. 35].

Кількість переселенців щороку зростала. У 1818 р. був заснований опікунський комітет у справах іноземних колоністів Півдня Росії. Болгарські переселенці, у своєму проханні імператору Олександрю I, клопотали, аби вони «приведені були під покровительство людинолюбного полководця генерал-лейтенанта Інзова Івана Микитовича...». Інзов обійняв посаду Головного

попечителя та голови Комітету іноземних поселенців південного краю Росії 10 січня 1818 р. [31, с. 83; 45, с. 342].

На початку ХІХ ст., правове становище задунайських переселенців не сприяло розвитку колоній. Саме завдяки проханню Інзова у грудні 1819 р. згідно з Височайше затвердженим положенням «Про поселення в Бессарабській області болгар та інших задунайських переселенців» населення отримало права іноземних колоністів [10, с. 98-101]. Сучасний молдовський дослідник М. Хазін, справедливо зауважив, що діяльність Іван Микитовича Інзова була повсякчас направлена на те, щоб зробити болгарське населення рівноправними та достойними громадянами Росії [39, с. 191].

У наступному році положення цього документу були доповнені статтями з маніфесту імператриці Катерини ІІ від 22 липня 1763 р. «Про дозвіл усім іноземцям, які переїхали до Росії, селитися в губерніях, яких вони забажають й про даровані їм права» та указу імператора Олександра ІІ від 20 лютого 1804 р. «Про правила прийому та поселення іноземних колоністів». У залежності від часу появи в краї вони звільнялися від оподаткування строком від 3 до 7 років.

Що стосується грецьких колоністів, то для їх вільного проживання на цих територіях не менш важливою була зовнішньополітична ситуація. Після завершення війн з Наполеоном, Олександр І взяв курс на поліпшення відносин з Османською імперією. Тому «політика піклування» по відношенню до грецького населення залишалася спірним питанням. Для протекції уряду, грекам потрібно було відмовитись від подвійного громадянства на користь російського підданства. Греки не поспішали цього робити,

адже прийняття російського громадянства лишало їх можливості повернутися на батьківщину, а його відсутність значно обмежувала права грецьких купців на торгівлю [47, с. 99- 100; 59, с. 110-111].

На початку 1820-х рр. зростає економічний та політичний вплив грецьких громад. Окрім безпосередньої участі в російській міжнародній торгівлі на Чорному морі, виразною стає національно-патріотична активність. У 1814 р. в Одесі була заснована грецька таємна організація «Філікі Етерія» («Дружне товариство»). Метою створення було повалення османського панування. Олександр I не заохочував революційних настроїв, але «політика піклування», співчуття знедоленим балканським народам сформувала необхідний клімат для їх діяльності.

За період 1814 – 1820 рр. організація чисельно зростає. Головним чином за рахунок середнього купецтва і дрібних буржуа з грецьких громад в колоніях. Вербування членів відбувалося в багатьох містах Росії, в тому числі і в Ізмаїлі [59, с.121].

Повстання 1821 р. у молдавському князівстві змусило греків, болгар, та молдаван втікати у Бессарабію. 28 травня 1821 р. піклувальник колоністів Південного краю І. М. Інзов надіслав наказ окружному начальникові бессарабської карантинної лінії Навроцькому: «греків, які шукають порятунку від люті турків, якщо вони є беззбройними, пропускати в наші карантини» [1, арк. 3]. Таким чином, російський уряд підтримав біженців та дозволив проживати в краю по карантинних свідоцтвах, які пізніше у разі потреби будуть замінені на письмові [1, арк. 5-6].

Цікавим є рапорт Ізмаїльського поліцмейстера І. М. Інзову з проханням видати грекам паспорта: «Іноземні греки, які проживають в місті Тучкові без письмових видів подали мені

прохання від 18 квітня, що вони після заворушення в Молдавії прибули для порятунку життя під захист держави російського монарха без будь-яких письмових видів в Бессарабську область ... і по проходженню карантинного терміну були в різних місцях начальством заарештовані ... впали в саме злиденне становище так, що не тільки позбавлені найнеобхіднішого, але навіть і шматка хліба для щоденного прожитку, щодня страждуть і приходять у відчай Просять видати їм до переміщення в інші міста квитки ... ». На початку 1830-х рр. біженців нараховувалося до 350 осіб [1, арк. 112-113].

Тим грекам, які переселялися до російських міст, надавалася фінансова підтримка. Восени 1821 р. була утворена Кишинівська та Одеська грецькі допоміжні комісії. Окрім фінансової підтримки, вони допомагали з працевлаштуванням. Через це велика кількість біженців намагалася скористатися пільгами та не поспішала з пошуком роботи. Для виправлення наявної ситуації Новоросійський генерал-губернатор М. С. Воронцов відмінив фінансову допомогу задунайським переселенцям [1, арк. 131; 47, с. 100].

На відміну від грецьких колоністів, облаштування болгарського населення здійснювалося без додаткового фінансування. Переселенці на 50 років звільнялася від військової повинності (за винятком часу переходу через їхні селища російської армії), кожній родині передбачалося надати 60 дес. землі без права на її купівлю або продаж (вона перебувала у власності громади). У 1827 р. розмір ділянок коливався від 30,6 до 293,6 дес. [36, с. 29; 49, с. 20-21].

Понаднормові землі ставали запасним земельним фондом колоній. Тож деякі поселення мали менші за юридично закріплені

земельні норми. Однак їхньої площі було вдосталь для нормального ведення господарства. На думку дослідника Мещерюка І. І., саме великий рівень землезабезпеченості став одним з вирішальних чинників швидкого розвитку сільського господарства в регіоні [49, с. 35].

За свідченнями Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора Палена Ф. П., селяни, які перейшли до Буджаку в 30-х рр. ХІХ ст. опинилися в скрутному становищі. З появою нових мігрантів землезабезпеченість колоністів зменшилася. У 1837 р. площа максимальної ділянки в їхніх поселеннях дорівнювала 181,8 дес., мінімальної – 25,8 дес. Але ці показники були достатньо високими в порівнянні з іншими категоріями селянства. Наприклад, державні селяни володіли в середньому 8 дес. землі, а більшість з них взагалі була безземельною [25, с. 28-29, с. 76].

Після поразки у Кримській війні Російська імперія втратила значну частину Бессарабії. Ці землі увійшли до складу Молдавського князівства². Близько 128 тис. осіб, 40 болгарських колоній залишилися на території Молдавії [26, с. 224]. Умови Паризького мирного договору 1856 р. надали колишнім російським підданам можливість здійснити перехід у межі держави разом з майном впродовж наступних трьох років.

«Задунайські переселенці» не поспішали лишати свої облаштовані колонії. На їхнє рішення вплинуло також прийняття молдавською адміністрацією грамоти «Для жителів частини Бессарабії, яка перейшла до Молдавії» від 4 лютого 1857 р., яка закріпила за колоністами статус та права, якими вони володіли раніше.

² У 1859 р. внаслідок об'єднання князівств Молдавії та Волощини з'явилося державне утворення – Об'єднане князівство Волощини і Молдови. Офіційно визнане у 1878 р.

У тому ж році до «Повного зібрання законів Російської імперії» було включено «Статут про колонії іноземців в імперії». У разі переселення до російських володінь переселенці не лише зберігали колоністське звання, а й отримували певні преференції та грошову допомогу у розмірі 35 крб. [46, с. 18].

Новоприєднані території інтегрували в політико-економічний устрій Російської імперії. Разом з цим, виникла потреба створити нову модель відносин між державою та населенням.

“Статут про колонії іноземних переселенців в Імперії” став нормативним актом, який з одного боку, врахував певні елементи традиційної грецької та болгарської культур, а з іншого - був інструментом реалізації політики Російської імперії на нових територіях. Навіть враховуючи те, що всі вони все ж таки були прилаштовані до станового-феодального ладу монархії, колонізація цих територій не зводилася до простого привласнення. На нашу думку, нова провінція становила елемент нової організації простору.

Частина положень “Статуту” дублювала зміст попередніх законодавчих актів, але були певні нововведення. Згідно зі ст. 159 та 160, колоністи отримували землю у довічно-спадкове володіння без права купівлі та продажу. Однак, залишалось право купівлі ділянок землі в представників інших станів (ст.166). Придбаний земельний наділ переходив до їхньої приватної власності (ст.167) [13, с. 28-29]. Поділяючи думку Ганчева О. І. ми вважаємо, що ця поправка в подальшому призвела до значної майнової диференціації серед колоністів [28, с. 42].

Колоністам гарантували громадянські права (ст. 124), дозволявся перехід з міст і приватновласницьких володінь на державні землі, можливість переселення до іншої держави (ст. 126). Кожного колоніста та його нащадків звільняли від несення рекрутської

повинності (ст.190). Також вони отримали право в межах своїх округів продавати спиртні напої без сплати відкупів місцевій владі (ст. 366). Окрім цього, переселенці мали змогу записуватися до різних станів, відкривати фабрики та займатися торгівлею на території усїєї Російської імперії (ст. 373) [13]. Незважаючи на це, переселенці не одразу повернулися під управління Росії.

Ситуація змінилася на початку 60-х рр., коли молдавський уряд відмовився від попередніх преференцій та обклав населення високими податками. Розмір земельного збору складав 24 коп., громадських повинностей – 39 коп. Колоністи за власний кошт будували казарми, утримували чиновників і сільську пошту, залучалися до ремонтних робіт. Держава стягувала 5% від прибутків з господарства, а також десяту частину худоби та зерна на утримання армії. Ще однією перепорою на шляху економічного благополуччя була монополія на сіль і горілку, якими торгували лише відкупщики. Для чоловіків віком від 19 до 25 років вводилася загальна військова повинність. Відкуп від несення служби складав 5,25 крб з особи [8, с. 94-95].

Свавілля влади призвело до того, що колоністи почали готуватися до масового переходу в межі Російської імперії. Втрата людських ресурсів загрожувала розоренням економічно міцного регіону, тому 9 квітня 1861 р. молдавський уряд відправив до колоністів депешу, в якій підтвердив усі їхні попередні права. Однак не отримавши бажаних результатів, почав всіляко перешкоджати еміграції населення.

Відтепер перехід для них став можливим лише після сплати за три роки земельного та подушного податку, а також внесення трирічної норми зерна для засівання земельних угідь. Усі млини, громадські магазини з хлібними запасами і нерухоме майно

переходило у власність держави. Документи засвідчують факт невиконання обов'язків влади перед колоністами, які після здійснення необхідних виплат довгий час не могли лишити свої колонії [8, с. 115-116].

У червні 1871 р. в Російській імперії були затверджені «Правила для селян-власників (колишніх колоністів)». Документ закріпив за колоністами право на приватизацію землі. Вони отримали змогу викупати землю у громади позичково. Термін виплати складав 20 років. Після погашення боргу земельна ділянка з загального земельного фонду переходила у приватну власність [42, с. 177]. Таке урядове рішення дало можливість заможним верствам збільшити власні господарства та прибутки, а, отже, поповнити державний бюджет новими надходженнями.

Поземельний устрій колоній у складі Молдавського князівства змінився після затвердження декрету «Про регулювання державної власності Бессарабії» від 10 червня 1874 р. Як і в російській Бессарабії колоністи ставали власниками землі. Протягом 15 років її дозволялося продавати лише односельцям (у Росії цей термін складав 3 роки). Для полегшення виплати земельної позики населення звільнили на 10 років від військової повинності [42, с. 178]. Отже, положення населення у молдавській частині регіону поступово покращувалося.

Після укладання Сан-Стефанського мирного договору 3 березня 1878 р. частина Буджаку, яка більше двадцяти років належала Молдавському князівству, відійшла до Російської імперії. Колишні колоністи перейшли до стану селян, як і решта поселенців. Певні корективи в землекористування внесла аграрна реформа П. А. Столипіна.

Після затвердження указу «Про доповнення деяких постанов діючого закону, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р. вони могли не тільки закріпити за собою землю, а й вільно її продавати. Замість декількох полос у різних полях передбачалося надання «відрубів» – рівноцінної ділянки на одному місці. Після зведення садиб тут виникали хутори. Головна мета законодавчих новацій полягала у збільшенні посівних площ і експорту сільськогосподарської продукції. Надлишок робочої сили передбачалося направити в міста.

Внаслідок аграрних перетворень початку ХХ ст. на півдні Бессарабії з'явилися нові болгарські поселення (наприклад, Новохолмське та Василівка Арцизького району) та хутори (Новокаланчак і Новокам'яна Ізмаїльського району) [26, с. 226-227]. Представники грецької спільноти зайняли почесне місце в економічному житті регіону.

Таким чином можемо зробити висновок, що для болгар російська влада створила достатньо сприятливі умови для облаштування в Південній Бессарабії. Це було зроблено переслідуючи, перш за все економічні цілі, а саме - створення міцних господарств на південному кордоні та забезпечення армії продовольством. В той час як у грецькому питанні, суттєву роль відігравала зовнішньополітична ситуація. Змінність “політики піклування”, наводить на думку що підтримка грецького населення була в першу чергу політичною акцією, а вже потім носила економічне підґрунтя для Російської імперії.

З огляду на вищезазначене є всі підстави стверджувати, що соціально-правове положення задунайських переселенців змінювалося впродовж усього окресленого періоду й на пряму залежало від урядових цілей тієї чи іншої держави. Сприятливі

умови для облаштування в Південній Бессарабії болгари та греки отримали після розповсюдження на них прав іноземних колоністів. Понад півстоліття вони користувалися в Росії широкими преференціями. Після – перейшли до розряду селян. Політика царського уряду, пов'язана з приватизацією землі, була орієнтована на заможних осіб і створення ними економічно міцних господарств на південному кордоні. Малозабезпечені поселенці втративши землі повинні були поповнити контингент фабричних робітників. Становище переселенців, які перейшли під юрисдикцію Молдавського князівства, тривалий час було складним. Їх позбавили особливого статусу, зобов'язавши сплачувати великі за обсягом податки. Особливо обтяжливою була військова повинність, яка відволікала від роботи молоде чоловіче населення. Ситуація змінилася після надання колишнім колоністам офіційного дозволу на юридичне закріплення земельної власності, а також тимчасове звільнення від військової служби.

РОЗДІЛ 3

РОЛЬ БАЛКАНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В ЕКОНОМІЦІ РЕГІОНУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

3.1. Вплив етнічних груп на розвиток сільського господарства краю

Впровадження адміністрацією гнучкого політичного курсу, отримання значних пільг соціально-економічного характеру, зменшення податків, наявність родючих ґрунтів та теплого клімату дозволили переселенцям достатньо швидко облаштуватися на новому місці. Майже одразу вони почали впроваджувати тут власний досвід і навички.

З початком ХІХ ст., все поліетнічне населення було включено в процес економічної розбудови. Кожна етнічна спільнота могла вільно відтворювати свою культуру господарювання. Відбулася інтенсивна та ефективна взаємодія представників різних культур.

Болгари здебільшого займалися землеробством, тваринництвом, а також різними промислами та ремеслом. До 30-х рр. ХІХ ст. провідною галуззю сільського господарства виступало скотарство, яке, у порівнянні з землеробством, вимагало менших витрат та технічного оснащення, а також давало непогані товарні надлишки.

Якість худоби на території всієї Бессарабії була низькою. Однак розширення торговельних зв'язків стимулювало заможних колоністів до покращення породності власного поголів'я через купівлю племінної худоби за кордоном. Одним з перших почав покращувати якість худоби колоніст Болграду Д. Каназирський.

У 1837 р. він мав 4 бички та корови угорської породи, через п'ять років – вже 45 голів. У середині 60-х рр. XIX ст. колоніст Г. Гребенчо мав велике господарство та постачав племінний молодняк по всій Бессарабській губернії [23, с. 120].

Болгари досягли певних успіхів у розведенні крупної рогатої худоби. Впродовж 1819 – 1856 рр. її кількість у їхніх колоніях зросла в 1,8 разів. У той же час породаина забезпеченість зменшилася з 11,7 до 7,9 одиниць. Це, насамперед, зумовлено поступовою землеробською переорієнтацією колоністів [49, с. 58; 44, с. 166; 52, с. 44].

Найприбутковішою галуззю скотарства було вівчарство. Переселенці перевезли з собою цигейську породу овець (напівтонкорунна), яка давала вовну вищої якості, ніж розповсюджена в регіоні волоська порода. У 1850 рр. кількість цигеїв у колоніях становила 529 тис. одиниць (86% від загального поголів'я). Найкращі вівчарні знаходилися в Болграді, Комраті та Чийшиї [23, с. 127].

Зі зростанням у 20 – 30-х рр. XIX ст. попиту на тонку вовну заможні жителі краю почали займатися розведенням тонкорунних овець – мериносів. У Буджаці одними з перших до цієї справи долучилися колоністи Болграду. В 1838 р. болгарину Д. Мінку належало 6,5 тис. мериносів, Д. Каназирському та Д. Дедеву – понад 2 тис., С. Топалову – 600, К. Мінку – 209, С. Шунтову – 120 [9, с. 184; 49, с. 58, 73].

Поголів'я тонкорунних овець зростало за рахунок схрещування переважно саксонських мериносів з цигейською породою. В 1846 р. у болгарських колоніях зосереджувалося 78% від усіх тонко- і напівтонкорунних порід Бессарабії. До 1852 р. цей показник знизився на 4,5%. Це було зумовлено тим, що з роками якість

бессарабської мериносової вовни погіршувалася й вона не могла конкурувати з іноземною вовною. До того ж, на початку 50-х рр. XIX ст. звичайна волоська порода давала вищий за мериносів прибуток.

Довгий час болгарські колоністи залишалися в Південній Бессарабії абсолютними лідерами за кількістю покращеної худоби. У зв'язку з нестачею в Буджаці вільних земельних угідь зайнятість населення в цигейському вівчарстві з другої половини 60-х рр. XIX ст. почала скорочуватися [23, с. 129-130; 43, с. 170-171].

Не останнє місце в господарстві колоністів приділялося розведенню коней. Населення Бессарабії вирощувало переважно коней звичайної низької породи. Серед сільських жителів одними з перших покращенням їхньої якості зайнялися болгарські та німецькі колоністи, які почали купувати коней за кордоном. У 1846 р. болградський колоніст Д. Каназирський володів 8 племінними жеребцями. За високі досягнення у розвитку конярства його нагородили срібною медаллю на Володимирській стрічці. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. у колоністів отримали розповсюдження донські, чорноморські та кабардинські породи коней. У 1878 р. болгари мали понад 32,3 тис. коней [23, с. 124; 49, с. 58; 68, с. 29].

У XIX ст. в Південній Бессарабії діяли кінні заводи. Наприкінці 30-х рр. з 45 існуючих у Аккерманському повіті підприємств такого типу – 14 належало колоністу П. Стойкову. Один завод мав колоніст І. Койчі. Кожні три роки на місцевих ринках він продавав по 15 – 20 коней. У кінці 60-х рр. XIX ст. на півдні Бессарабії працювали 47 заводів, у яких нараховувалося майже 4 тис. коней. У Аккерманському повіті колоністам належало 332 одиниці. В Бендерському повіті діяло одне підприємство болгарина А. Трубче [23, с. 124-125].

Розводили у Буджаці й звичайних свиней. Іноземні колоністи надавали перевагу великій капловухій породі, яка давала багато м'яса та сала. Свинарство отримало торгівельний напрям лише з 70-х рр. XIX ст. після росту цін на м'ясну продукцію. Віслюків, за свідченнями російського офіцера І. Драгана, тримали виключно болгари [23, с. 131; 35, с. 123].

Таким чином, перша половина XIX ст. характеризувалася стрімким розвитком тваринницької галузі в колоніях, однак з кінця 60-х рр. XIX ст. жодних позитивних змін в скотарстві не спостерігалось. Відбувалася переорієнтація на землеробство.

Греки не одразу приступили до землеробських робіт після переходу до Буджаку. Слід нагадати, що греки проявляли більший інтерес до торгівлі та підприємництва, в той час як болгари віддавали перевагу сільському господарству. Про це, наприклад, свідчить рапорт намісника Бессарабської області О. М. Бахмет'єв від 3 червня 1816 р., в якому чиновник характеризував саме болгар, як найпрацьовитіших землеробів регіону.

Проте основний масив земельного фонду краю знаходився у володінні дворянських родів, в тому числі грецьких (Кантакузіни, Маврокордато, Мурузі, Тульчіанови, Захаріаді). У своїх маєтках греки мали можливість наймати людей для роботи та вести господарство. Протягом першої половини XIX ст. до рук дворян перейшло більше 117, 2 тис. десятин землі в Ізмаїльському та Бендерському повітах. Відомо, що у грецького князя Мурузі та боярина Кантакузіно було по 6 тис. дес. землі. Згідно дослідженню Л. Ф. Циганенко 56,4 % земельного фонду Буджаку знаходилося у володінні спадкових дворян. У «Списку домовласників міста Ізмаїла і містечка Татарбунари за 1907 рік» найбільшими земельними наділами володіли Ф. Тульчіанов та І. Захаріаді [7, арк. 8].

Починаючи з 30 – 40-х рр. XIX ст., у зв'язку з підвищенням цін на зерно на світовому ринку, землеробство стало провідною галуззю в колоніях [58, с. 295]. Основними зерновими культурами були жито, ячмінь, ярова пшениця та овес. Озимий хліб першими посіяли болгари [57, с. 230]. Греки у свою чергу стали посередниками у торгівлі сільськогосподарською продукцією та налагоджували ринки збуту. Грек Георгій Захаріаді займався в Ізмаїлі продажем пшениці [21, с. 9]. Наприкінці XIX ст. хлібна торгівля перебувала в руках Вальяно, Родоканакі, Маврокордато, Скараманга, Раллі [18, с. 25].

Розвитку землеробства посприяло використання інноваційних технологій серед населення. Представники грецької династії Захаріаді, вперше на території Бессарабії використали перелогову систему землеробства та сівозміни з чергуванням посівів [21, с. 9]. Заможні колоністи відправляли своїх дітей навчатися аграрною наукою за кордон. Відомо що Олександр Константинович Захаріаді у 1912 р. навчався в Штутгарті (Німеччина) у сільськогосподарському університеті [29, с. 117].

Історія шовківництва на Півдні Бессарабії тісно пов'язана з традиційно-побутовими навичками «задунайських переселенців», а саме їхньою любов'ю до шовкових тканин. Перша тутова плантація була заснована в 1821 р. у Болграді. Упродовж 1837 – 1846 рр. кількість тутових дерев у «задунайських переселенців» зросла з 127,5 тис. до 220,6 тис. [9, с. 187; 23, с. 84].

Сприятливі природно-кліматичні умови краю в поєднанні з великими земельними угіддями, а також право безакцизного продажу спиртних напоїв стимулювали розвиток виноградарства та виноробства. Вино, на відмінну від овочів, мало довший термін збереження, тому займатися його виготовленням було справою більш прибутковою та менш ризикованою.

За підрахунками науковця І. І. Мещерюка, грошей, отриманих з виноградарства вистачало для сплати всіх податків. Це давало змогу переселенцям зберегти всі прибутки зі скотарства та хліборобства [49, с. 130, 139]. Упродовж 1814 – 1819 рр. кількість виноградних садів у колоніях зросла з 127 до 303 [43, с. 173].

Заможні колоністи, які володіли великими плантаціями, будували льохи для збереження винограду та винної продукції. У 1851 р. болгари володіли майже 3,5 млн. виноградних кущів, з яких отримали 319,8 тис. відер вина. Впродовж середини 50-х – 60-х рр. ХІХ ст. видобуток вина зменшився з 1 млн. до 340 тис. відер [8, с. 186-187; 43, с. 175]. Таку ситуацію, напевно, зумовила реакція болгарського населення на дискримінаційну політику молдавської влади – відмова від господарських робіт, а також часткове знищення виноградних насаджень.

На жаль, наявні джерела не дозволяють відтворити цілісну картину розвитку виноградарства і виноробства в болгарських поселеннях у наступні роки. Ознайомившись зі станом цих галузей в колонії Болград можна вести мову про їхню позитивну динаміку. У 1878 р. тут нараховувалося 200 тис. виноградних кущів, з яких отримали 34,8 тис. відер вина. У 1908 р. було виготовлено вже 125 тис. відер вина [17, відомість № 3; 17, відомість № 2].

Маючи великі земельні наділи заможні греки також займалися виноградарством та виноробством. Наприкінці ХІХ ст., на території маєтку родини Захаріаді в Кагульському повіті були закладені виноградники площею 22 десятин з європейських сортів винограду. Головним виноробом краю став Олександр Захаріаді, який разом з поміщиками Ковалетті та Вайсман відкрили виноробне підприємство. Син Олександра - Костянтин Захаріаді - здобув освіту у Франції, в університеті Монпельє. Повернувшись у родинний

маєток, він досліджував шляхи покращення виноробної промисловості [21, с. 9-10].

Болгарські колоністи започаткували в Буджаці розвиток городництва. Вони одними з перших почали користуватися поливальними машинами, вказали своїм сусідам місця для кращого спорудження колодязів, а також розведення городів і баштанів. Вирощували капусту, моркву, буряк, петрушку, редьку, картоплю, лук, часник, бобові, огірки, спаржу, червоний перець, баклажани тощо.

Промислове значення городництво отримало лише в приміських селищах. Частина овочів потрапляла до Ізмаїлу, Кагулу, Кілії та Одеси [20, с. 23]. Досвід болгарських колоністів широко використовували не лише в Бессарабії, а й в інших Новоросійських губерніях [52, с. 43]. Для греків дана галузь господарства мала здебільшого споживчий характер.

Помітних успіхів досягло вирощування тютюну. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. в Ізмаїлі та Кілії продажом тютюну займалися грецькі купці Евстафій Кундурі, Іван та Ахілес Асланіді, Ламбро Качіоні. У Кишиневі серед власників тютюнових фабрик були греки Попандополу та Стамеро [18, с. 162; 22, с. 14].

Отже, впродовж окресленого періоду в скотарстві та землеробстві відбулися суттєві зміни. Болгари почали займатися покращенням порідності власної худоби. Започаткували та розвивали у Буджаці розвиток вівчарства, садівництва та вирощування тютюну. В свою чергу, переймали позитивний досвід своїх сусідів. Орієнтуючись на потреби світового ринку колоністи почали займатися вирощуванням зернових культур. Греки першими почали займатися вдосконаленням землеробства, використовуючи нові технології. Колоністи надавали перевагу розвитку таких

прибуткових галузей як виноградарство та виноробство. Слід відзначити що частка греків у сільському господарстві була меншою, ніж у порівнянні з болгарами, це можна пояснити їх нахилом до торговельної діяльності. У цій галузі вони здебільшого були посередниками у продажі та реалізації продукції.

3.2. Участь у промисловому виробництві та торговельних операціях

До 30-х рр. XIX ст. усі бессарабські жителі займалися торгівлею без сплати за гільдійські свідоцтва. Згідно з урядовим указом «Про пільгу, яка надається купцям Бессарабської області» від 26 вересня 1830 р. тут було розповсюджено загальноросійський гільдійський устрій. З цього часу в регіоні з'явився купецький стан. Всі купці отримали десятилітню пільгу на сплату за торговельні свідоцтва. У перші п'ять років вони звільнялися від виплат повністю, в наступні три роки вносили $\frac{1}{4}$ від їхньої вартості, в останні два роки – $\frac{1}{2}$. Цією преференцією купецтво користувалося лише в межах Бессарабії. В інших губерніях Російської імперії – вносило кошти відповідно до загального законодавства [44, с. 136-138].

Купецтво зробило вагомий внесок у розвиток внутрішньої економіки регіону. Переважна більшість з них займалася торгівельно-комерційною діяльністю. У 1820 р. в м. Тучков та його околицях проживало 9 родин (31 особа) дворян грецької нації [65, с. 218-219]. Чисельність болгар, які були б віднесені до купецького стану була значно меншою у порівняння з греками.

Неродові дворяни у своїй власності мали невеликі маєтки, в яких було можливо вести торгівлю, займалися хліборобством. Станом на

1819 р. у м. Ізмаїл найбагатшими були греки, які склали майже 60% із загальної кількості дворян. Так, до їх землеволодінь належали: 20 хат, землянки, 12 торговельних лавок, мильний завод, 6 льохів та 4 земляні млини [44, с. 112-113]. Через декілька років, у 1826 р. в книзі реєстрації власників будинків і будівель міста Тучкова та фортеці Ізмаїл, у мешканців-греків в наявності вже 59 торгових лавок. Окрім цього, Марко Калогур та Микола Скіран мають млин [11, с. 47-50].

Переважає більшість греків-переселенців не мала великих коштів. Ця група представлена маклерами (переважно між землевласниками та експортерами), середніми та дрібними торговцями, власниками ресторанів, чайних тощо. Торгівля цікавила не лише греків, а і представників інших етносів (болгар, євреїв, вірмен). Торговельно-економічна конкуренція була причиною «погромів», які іноді траплялися в Бессарабії [57, с. 248-249].

Характеризуючи діяльність болгар дослідник Скальковський А.О. писав про те, що кожен з них також є «торговцем і виготовляє продукції не лише ту, кількість, яка б задовольнила його потреби, а іноді в десятки разів більше хліба, сіна, овочів, вина, ніж йому потрібно» [55, с. 126]. Враховуючи потяг колоністів до торговельної справи в 1826 р. у колоніях були відкриті два ярмарки, де вони торгували абсолютно безкоштовно. На відмінну від них інші жителі вносили гроші за торгове місце, а також за кожну одиницю худоби [44, с. 171-172].

З розширенням внутрішнього ринку на зміну ярмаркам приходять постійна торгівля. На початку XIX століття щотижневі ринки проводилися майже в кожному містечку та селищі. В області існували ринки, грошовий обіг яких становив від 100 до 200 тис.

сріблом (Ізмаїл, Болград, Комрат, Новоселиця тощо). Саме тут купували товари одеські грецькі комерційні дома Родонакі, Раллі та інші. Потужним економічним центром краю був Кишинів. Прибутковою була оптова торгівля сіллю, тютюном, виноградним вином та фруктами.

Звертає на себе увагу той факт, що ввіз товарів набагато перевершував їхній продаж. Так, у 1835 р. до Тучкова було привезено товарів на суму 50 000, а продано лише на 6 300 крб. У ярмарці приймав участь і грек Ф. Тульчіанов, який з товарів на суму 8 000 крб. отримав прибуток 1 000 крб [2, арк. 31].

Таке співвідношення купівлі-продажу можна пояснити не лише натуральним характером господарств жителів регіону, а й низькою платоспроможністю основної маси бессарабського населення. Частина товарів скуповували російські купці, які перепродавали їх у інших губерніях Російської імперії. Взаємодія місцевого населення з приїжджими комерсантами сприяла накопиченню капіталів у Буджаці та підйому його економіки.

У 50-х рр. ХІХ ст. у зв'язку з розвитком постійної торгівлі звороти ярмарок почали зменшуватися. Натомість, зросла роль базарів і торговельних лавок, які функціонували й раніше [25, с. 324-325, 328, 331]. Так, у 1820 р. болгари в м. Ізмаїлі володіли 9 льохами і 49 лавками. Мінчо Іванов тримав у власності крім 6 лавок і 2 льохів також 1 дерев'яний магазин [66, с. 405].

У 1837 р. у болгарських колоніях внутрішньою торгівлею займалися 412 осіб і працювала 271 торговельна лавка. До купецького стану входив один колоніст Мінка. Основними центрами торгівлі були Болград і Комрат, а також Ізмаїл та Рені, де функціонували щотижневі базари. Тут торгували зерновою

продукцією, худобою, салом, шкірами, маслом, фруктами, вином тощо. Реалізовували продукцію через Ізмаїльський та Ренійських порти, а також постачали її в Кілію, Аккерман і Леове [9, с. 188].

У 1838 р. з 489 підприємств регіону, що спеціалізувалися на зовнішній торгівлі - 352 належали іноземцям, серед яких більшість становили греки [21, с. 8]. Деякі жителі колоній торгували текстильними виробами та бакалією (папером, цвяхами, посудом, свічками, цукром тощо) [4, арк. 10-11зв.]. Згідно з офіційними даними за 1841 р., правом на вільний продаж спиртних напоїв скористалися 73 особи [6, арк. 2-2зв.].

Упродовж 1841-1851 рр. кількість купецтва зростає у 1,5 рази. За статистичними даними майже всі приналежали до купців 3 гільдії (90 %) [51, с. 32]. Відомо, що купець негоціант Ф. Тульчіанов приналежав до 2 гільдії. У 1842 році він та 13 місцевих купців підписали чолобитну на ім'я Бессарабського губернатора про те, що розбудова одного з бульварів, який знаходиться вище собору на проспекті, може не тільки зіпсувати вигляд їх будівель, але і принести збитки їх діяльності [7, арк. 7].

Кількість болгарського населення, яке займалося комерцією поступово зростала. У 1848 р. у колоніях «задунайських переселенців» числився 31 купець. Більшість з них зосереджувалися в Болграді та Комраті. Крім того в торгівлі без запису до гільдії були зайняті 435 осіб. Болград залишався важливим центром торгівлі протягом усього досліджуваного періоду [55, с. 156, 217-218].

За підрахунками дослідника П. Кеппена, на початку 50-х рр. ХІХ в регіоні мешкало 2,8 тис. купців, 9 % з яких були греками [48, с. 83]. Поєднання приналежності до купецького стану та

аристократичного походження є специфічною характерною рисою грецьких дворян регіону [64, с.12].

Згідно перепису населення за 1897 р. до купецьких гільдій записано 305 грецьких жителів. Найбільша кількість їх була зосереджена в Ізмаїльському (39,6%) та Кишинівському повіті (24,2%). У комерційній діяльності було задіяно всього понад 158 осіб. Продавали продукти сільського господарства, зерно, хутро, предмети розкоші, тканини тощо. Шинками, готелями та клубами володіли – 70 осіб [16, с. 159-160,199, 201, 203 227, 229].

Окрім комерційної та торговельної діяльності, розповсюдженою була практика оренди або найму площ під торговельні заклади. Так, у 1883 р. грецький підданий Костя Зітос, звернувся до міської управи Ізмаїлу з проханням щодо відкриття питного закладу в будинку Каравастлія [11, с. 79]

Відомо, що Яни Караяном (с) мав найпрестижніший ресторан в Ізмаїлі і володів будинками по вулиці по вул. Котовського. Арменопулос Аристотель володів чайною в Ізмаїльському порту, для вантажників, серед яких було багато греків. Були відомі магазини і ресторани Армараки і Неофітуса [38, с. 156].

Майже в усі часи в регіоні серед хазяїв кафе, готелів та шинків були представники різних етнічних груп. Дослідниця Циганенко Л.Ф. наголошує на тому, що саме практику оренди можна назвати однією з ефективних форм міжетнічної взаємодії [62, с. 27].

Характерною рисою в розвитку економіки того часу була наявність відкупів. За такої системи держава передає приватній особі за певну суму право збору податків з населення. Варто вказати, що відкупи дореформеної доби (1812 - 1861 рр.) в Бессарабії охоплювали досить широкий спектр господарської діяльності.

Відкупи характеризуються високою прибутковістю як для держави, так і для відкупщиків. Достатньо сказати що по регіону питний відкуп становив майже півтора мільйона сріблом на рік. Серед відкупщиків було чимало бессарабських купців. До 1819 р. питні збори в Бессарабії належали греку Александру Панаїту. Після нього генеральним відкупником став молдавський боярин Іордакій Варфоломей. Його субконтрактником в м. Ізмаїл були грек Міотві та єврей Перпер [22, с. 13; 62, с. 26].

На розвиток торгівлі впливає стан шляхів сполучення та засоби перевозу вантажа. Після 1812 р. в Бессарабії продовжували будувати нові дороги, були відкриті порти Ізмаїл, Рені, Аккерман. Серед усіх портових міст Південної Бессарабії Рені мало неабияку перевагу. Завдяки його місцерозташуванню стало можливим приймати товари з-за кордону та відправляти їх через Сулинський канал до Чорного моря [67, с. 44].

Ще з 30-х рр. місцеві купці володіли суднами. Серед них були грецькі судновласники - Марко Вальяно та Негрепонтє. Одним з магнатів судноплавства був Харітон Феофані [26, с. 356]. Більша частина моряків та портових робітників також були греками.

Розвиток галузі потребував організації суднобудівництва в Дунайських портових містах. В Ізмаїльському архіві є справа, в якій зазначено що одеський купець 2-ї гільдії Зенькович О. звернувся до місцевого уряду з проханням надати йому грошову позику у розмірі 15 тис. рублів для організації корабельні (верфі) в м. Ізмаїл. Місцевий колезький радник Арвітанакі О. надав для цього під заставу свій будинок [53].

Купець Феміліді М. разом з компаньйоном Караводіним придбали пароплав “Марія”, а вже у 1879 р. після підписання договору з Міською думою, отримали право на експлуатацію переправи Аккерман - Овідіополь. У 1889 р. М. Феміліді придбав парохід “Софія”. У цьому ж році отримав право на розбудову кам'яно-дерев'яної пристані [60].

Успіх греків у даній галузі пояснюється не тільки протекціоністською політикою уряду, а і особистими якостями переселенців, досвідом поколінь, розгалуженою міжнародною інфраструктурою власного бізнесу.

Незважаючи на вдале географічне положення та водні ресурси, російсько-дунайське парохідство не витримувало конкуренції з іноземними компаніями. Порти Ізмаїл, Кілія та Рені знаходилися в жахливому стані. Через те що берега Дунаю були не укріплені, вода підмивала та руйнувала їх, утворюючи мілини. Через відсутність достатньої кількості інвестицій та підтримки розвитку судноплавства з боку держави, а також через недостатньо розвинену інфраструктуру регіону, дана галузь розвивалася вкрай повільно.

Попит зернової культури на зовнішньому ринку, ріст хлібної торгівлі об'єктивно сприяли створенню проекту будівництва залізної колії. У 1877 р. був прокладений рейковий шлях Бендери - Рені - Галац. Його загальна довжина сягала 285 верств (що дорівнює приблизно 304 км). Голова місцевої казенної палати зауважив, що завдяки шляхам сполучення (а саме залізничний шлях до Рені та річковий шлях по Дунаю до Пруту) зросли показники хлібної торгівлі у загальному торговому обороті Бессарабії за 1877 р. [67, с. 42-43].

Промисловість ніколи не була пріоритетною галуззю в господарстві Бессарабії. Предмети першої необхідності: взуття, одяг, посуд, свічки, мило кожна родина намагалася виготовляти самостійно [63, с. 214]. Промислова зайнятість довгий час мала натуральний характер. Проте в подальшому деякі види промислової діяльності набули товарного значення.

У 1820 р. в Ізмаїльському колоністському окрузі нараховувалося лише 50 ремісників. Більшість з них складали кравці та шевці – 42% і 26%. Кушнірством займалися 4 особи, вовняні шляпи та хутрянний одяг виготовляли 6 осіб, у гончарстві та теслярстві було задіяно по 3 особи. У 1837 р. кількість ремісників становила вже понад 3,9 тис. осіб. Спостерігається розширення ремісничої спеціалізації. Ткацтвом займалося 82,2% з них. Кравці становили 6,2%, шевці – 3%, бондарі – 2,2%, чинбарі – 1,6%, шкіряники – 1,3%, ковалі – 1,1%, теслярі – 0,9%, каменярі – 0,8%. Працювали також 9 фарбувальників, 8 срібників, 5 мідників і 2 зброярі [44, с. 170-171].

Ремісники в місцевій громаді займали особливо почесне місце. Більшість з них поєднувала ремісничу справу з сільським господарством. Виключно ремеслом займалися лише срібники, теслярі, шевці, шкіряники, кушніри, слюсарі. У 1838 р. з 543 ремісників – 245 мали господарства [5, арк. 7зв; 49, с. 186].

Населення займалося також обробкою шкір, з яких виготовляли звичайне взуття. Місцеві жителі згадують що грек Старопулос шив взуття королю Міхаю [26, с. 357]. З каракулю шили чоловічі шапки. З часом шкіряний промисел переріс у ремесло [52, с. 44].

У зв'язку з розширенням фабричного виробництва кількість ремісників поступово зменшувалася. На початку 50-х рр. XIX ст. у

колоніях «задунайських переселенців» зафіксовано лише 1 332 ремісника.

На початок ХХ ст. землі Буджаку були інтегровані в економіку Росії в якості аграрного регіону, без розвиненого промислового сектору. Згідно перепису населення 1905 р., майже 76 % населення Бессарабії було зайнято у сільськогосподарському секторі, з яких 75% припадало на землеробство. Досить невеликий відсоток людей (6,21%) займався промисловістю. Чисельність осіб, чия діяльність була пов'язана з торгівлею складала близько 7% від загальної кількості [16].

Тож незважаючи на досить потужну сировинну базу, сприятливі природно-кліматичні умови, промисловість Південної Бессарабії залишалася в занедбаному стані. Циганенко Л. Ф. у своєму дослідженні цього питання, вказує на ряд причин: по-перше, царський уряд використовував регіон виключно як сировинну базу; по-друге, більшість населення не була готова до кардинальної зміни напрямку економіки, по-третє, продукція просто не витримувала іноземної конкуренції, а капіталовкладень в її покращення, не надходило [63, с. 218].

На думку дослідниці Ветрової Г. В., ця ситуація зумовлена, в першу чергу, географічним чинником. Відсутність на цій території значних покладів корисних копалин, визначила напрямок подальшого економічного розвитку, в якому промисловість ґрунтувалася саме на переробці сільськогосподарської продукції [27, с. 240].

Отже, у розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі значним був вклад греків. Зазвичай, саме греки ставали посередниками у

торгівлі сільськогосподарською продукцією, відкривали кафе, ресторани та крамниці. Простежується потяг колоністів до кооперації, ділового співробітництва. Греки відзначилися також і у розвитку судноплавства, що в свою чергу посприяло розширенню торговельних можливостей Російської імперії. Але навіть незважаючи на це, економіка регіону розвивалася однобоко, з різким ухилом в бік аграрного сектору. Протягом всього досліджуваного періоду чисельність населення, що була зайнята в промисловості була вкрай низькою.

Можемо зробити висновок, що заохочення з боку влади переселення колоністів, надання прав і привілеїв та природно-кліматичні умови сприяли економічному розвитку Південної Бессарабії. Професійна диференціація серед колоністів відрізнялася етнічною специфікою. Економічна взаємодія поліетнічного населення відбувалася у різних формах та позитивним чином позначилася на загальному рівні розвитку економіки регіону. “Задунайські колоністи” принесли з собою на цю територію не лише свої звичаї та культуру, зокрема, але і культуру ведення господарства. Саме болгари показали як треба вести сільське господарство. Заможні колоністи їздили здобувати знання за кордон, аби покращити власне виробництво. Розгалужена система торгових зв'язків, традиційна культура ведення сімейної справи дозволили грекам успішно вести торгівлю, будувати суда на Дунаї. Саме своїм особистим прикладом переселенці змусили владу замислитися над тими вигодами, що можна було дістати з природних багатств краю - і впровадити задля цього певні заходи.

РОЗДІЛ 4

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА ПРОВЕДЕННЯ УРОКУ ЗА МОДЕЛЮ “ПЕРЕВЕРНУТОГО КЛАСУ”

В багатьох європейських країнах освіта є однією з найважливіших галузей соціальної сфери, яка детермінує напрямки та пріоритети розвитку суспільства та держави. Нині Україна перебуває в процесі модернізації та формуванні нових, інноваційно-мотиваційних підходів до середньої освіти. На законодавчому рівні це закріплено постановою від 3 листопада 1993 р. № 896, Про державну національну програму “Освіта” [14]. Необхідність змін у сфері освіти продиктовано переходом до нової епохи у розвитку суспільства - knowledge-based society (інформаційного суспільства), рушійною силою якого є знання [69].

Після промислової революції єдиною константою залишається непереривність змін. Технології стають невід’ємною частиною нашого життя. Процес навчання зазнає змін. Вчитель вже не є єдиним джерелом інформації, оскільки будь-що можна знайти, маючи доступ до мережі Інтернет. Інформація постійно оновлюється, щомиті публікуються нова. Людина знаходиться на відстані одного кліка від будь-якої події. Проблема полягає в тому, що джерел інформації настільки багато, що важко визначити, якому вірити.

Ізраїльський історик Ювал Ной Харарі у своїй книзі “21 урок для 21 століття” висловив свою думку стосовно освіти у постіндустріальному суспільстві: “У такому світі останнє, що вчителі мають давати учням, то це більше інформації. Діти і так її

мають більше ніж досить. Замість цього люди потребують здатності використовувати інформацію, визначати різницю між важливим і неважливим, а передусім об'єднувати численні біти інформації в широку картину світу” [61, с.321].

Верховна Рада прийняла "Закон про повну загальну середню освіту" [15], який гарантує вчителю свободу творчості та невтручання в навчальний процес. Можна навчати дітей навіть за власними програмами та методиками. Учитель може самостійно визначати час для роботи над кожним розділом, але за умови дотримання повноти завдань, визначених як результати і зміст навчально-пізнавальної діяльності. Слід додати, що іноземні експерти з педагогіки пропонують школам перейти до викладання “чотирьох К”: комунікації, критичного мислення, колективної роботи та креативності [61, с. 322].

Я хочу продемонструвати як можна використати у шкільній практиці ті уміння та навички, якими ми користувалися у процесі написання магістерської роботи. Практична значущість даної методичної розробки для шкільної практики полягає не у використанні теоретичної частини дослідження, а у формуванні тих компетентностей, які дитина зможе опанувати на її основі та використати у реальному житті поза школою.

Навички критичного мислення, пошуку інформації та роботи з нею, а також вміння представити результати власного дослідження, сьогодні називають - *soft skills* (м'які навички) [70]. “М'якими” називають ті навички, які пов'язані з тим, як ви працюєте. Вони включають в себе те, як ви взаємодієте з групою, як вирішуєте проблеми і як організовуєте свій час. Міністерство освіти та науки України офіційно затвердило наказ, у якому зазначається, що “м'які

навички є невід'ємною складовою успішного навчання й обов'язковою компетентністю, якою має володіти випускник Нової української школи, “адже накопичувати знання з предметів сьогодні недостатньо, щоб реалізувати свої вміння та стати успішним” [33].

Наявність широкого спектру інновацій у навчанні та інтенсивність їх використання багато в чому залежить від оцінки привабливості тих чи інших практик, від аналізу їх доцільності та ефективності. Дослідниця Гончарова Н.О. зазначає, що інноваційні методи навчання історії, які базуються на гуманістичному підході та спрямовані на розвиток особистості, розкриття її резервних можливостей і творчого потенціалу, створюють передумови для поліпшення навчального процесу [30, с. 166-167].

Для реалізації поставленої мети, я звернулася до чинної навчальної програми з історії для 5-9 класів, оскільки вивчення подій XVIII - XIX ст. відбувається саме у 9 класі. У межах загальної річної кількості годин на опанування історії України у 9 класі відведено 52 години, отже в семестрі буде заплановано по 2 уроки на тиждень.

На мою думку, найбільш доцільним буде проведення уроку у рамках першого розділу програми, за темою “Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.”. На вивчення даної теми я запланувала дві години. В рамках цього часу я маю на меті провести один урок за моделлю “перевернутого класу”, де ми закріпимо основні знання з теми, далі у вигляді домашнього завдання надати дітям творче пошукове завдання, результати якого ми обговоримо на другому уроці.

Пропоную розглянути кожний пункт більш детально. Урок за моделлю “перевернутого класу” (Flipped Class) є різновидом змішаного навчання [50]. Головною особливістю даного формату уроку є те, що домашнім завданням для учнів є опрацювання нового навчального матеріалу в онлайн-середовищі: перегляд навчальних відеоматеріалів або певних інформаційних ресурсів.

Завдяки цій моделі можна змінити роль вчителя з головного “транслятора” знань на провідника. Роль учнів при цьому також змінюється. Вони виходять за рамки пасивного спостереження. Слід зазначити, що проведення даного формату уроку не є самоціллю. Він може стати ефективним засобом оволодіння учнівством ключових компетентностей.

Домашнім завданням до цієї теми буде творчо-пошукова робота на тему “Хто звідки прийшов на Бессарабію?”. Головним завданням буде знайти якомога більше інформації стосовно власної історії походження родини та її появи на території краю. Результати потрібно завантажити у Google Classroom до наступного уроку з історії України.

На чому саме слід зробити акцент та у якій формі презентувати, залишається на власний розсуд кожного учня. На мою думку, надання можливості подивитися на вирішення задачі як на творчий процес, де не має “неправильного” варіанту відповіді, розширює загальне уявлення щодо процесу навчання та стимулює розвиток креативності.

Можу припустити, що такий варіант домашнього завдання у форматі дослідницького проекту з презентацією результатів дослідження, є максимально наближеною до життя ситуацією.

Технологія, що розвиває здатність опрацьовувати різні проблеми та знаходити їх рішення, називається кейс-технологія (case-study). Головним призначенням якої є навчити працювати з інформацією.

На жаль, на уроці ми не можемо оминати програму, тому його перша частина присвячена актуалізації та закріплення знань з теми, а далі відбувається заохочення дітей до творчої роботи. Окрім цього, подаються певні знання про методи і прийоми пізнання, пошуку та обробки інформації, посилання на корисні джерела. Нижче подається план-конспект запланованих уроків.

План-конспект уроку з теми “Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.”

Обладнання: ноутбук, проектор, дошка, підручник, зошит.

Тип уроку: комбінований.

Технологія проведення (модель уроку): “перевернутий” урок.

Мета: формувати навички використання технологій для підготовки до уроку; розвивати світоглядні уявлення про пізнаваність явищ і процесів у навколишньому світі, дослідницькі навички.

Хід заняття

I. Організація класу до уроку. Налаштовування аудиторії, створення сприятливої атмосфери.

II. Визначення цілей уроку. Перевірка домашнього завдання.

Після визначення цілей уроку відбувається перевірка домашнього завдання. Учні повинні були переглянути відео-

матеріал з теми “Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.” на сайті iLearn.

Актуалізація знань з теми. На дошці висвічуються питання, діти відповідають. На дошці карта українських земель у складі Росії на той період.

1. Про який процес у Наддніпрянській Україні йдеться в уривку документа:

«Якщо в 1842 р. у Волинській, Подільській, Київській, Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях було 67 цукрових заводів, що належали дворянам, то в 1848 р. – 208, причому вартість виготовленої продукції зросла від 328,8 до 4843,7 тис. руб. сріблом»? - *Товаризація поміщицького господарства*

2. Що було однією з особливостей промислового розвитку українських земель у першій половині XIX ст., що входили до складу Російської імперії? *Формування фабрично-заводської промисловості.*

3. Якою подією в житті Т. Шевченка відзначено 1840 рік? *Першим виданням збірки “Кобзар”*

4. (На дошці портрети Миколи Гулака, Миколи Костомарова, Василя Білозерського та Тараса Шевченка). З цими діячами пов'язують створення та діяльність *Кирило-Мефодіївського братства.*

5. Чиї погляди зображені в “Історії русів або Малої Росії”? (на дошці зображення книги) - *автономістів*

Блиц-опитування термінів: промисловий переворот, нація, національне відродження, масонство, декабристи.

III. Розповідь вчителя, пояснення завдання для самостійної творчої роботи учнів. Орієнтовний текст розповіді:

Як ми вже знаємо, війна 1806-1812 років завершилася підписанням Бухарестського миру, згідно з яким територія Південної Бессарабії відійшла до Російської імперії. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. відбувається інтенсивне заселення краю іноземними колоністами.

Цілком можливо що серед нас у класі сидять нащадки переселенців. Цікаво було б дослідити хто звідки з вас прийшов на Бессарабію. Я пропоную вам поринути у пошуки “коренів” походження вашої сім’ї. Ваше завдання: знайти якомога більше інформації стосовно історії вашої сім’ї та завантажити результати у наш Google Classroom.

Зверніть увагу на прізвища, коли жили та де, чим займалися, яка була етнічна приналежність. Ви можете зробити акцент на будь-якому аспекті, як-то політичні причини появи вашої етнічної спільноти у краї, або роль в економіці, чи специфіка занять. Можливо ви знайдете сімейні артефакти чи реліквії, легенди. Формат представлення також на ваш вибір. Це може бути текстова презентація, або у вигляді схеми чи малюнку сімейного дерева, відео чи аудіо розповіді.

В цьому проєкті немає правильної відповіді. Головним є те, як ви підійдете до вирішення задачі, як розподілите час на виконання, які ресурси використаєте (розповідь про soft-skills).

Що вам може допомогти у цьому? Усі посилання на корисні джерела будуть у Google Classroom.

IV. Підсумки уроку. Діти можуть задати питання щодо виконання завдання. Слід обговорити можливі рішення цієї задачі. Завершення уроку.

Втручання вчителя в роботу учнів при виконанні даного завдання має бути обмеженими. Вчителю відводиться роль спостерігача. Учнів обов'язково треба підбадьорювати протягом завдання. При використанні методу кейсів оцінки в балах виставляти не доцільно, адже як ми зазначали вище, тут не має правильної відповіді. Краще буде оцінити рівень участі учнів в роботі та надати їм зворотній зв'язок. Відмітити сильні і слабкі сторони учня наприкінці презентації. Це дасть йому важливу інформацію про його можливості та обмеження.

У майбутній практиці однозначно варто приділити час спільному плануванню у проектній діяльності. Свідомо звернути увагу на планування виконання роботи та час, необхідний для реалізації поставленої мети. Діти можуть робити свої прогнози, а потім звірятимуть це із дійсністю. Включаючи дану техніку у процес освіти, можна привчити дітей уникати “омани планування”. Термін, який запропонували вчені Деніел Канеман та Амос Тверські, коли здається що для розв'язання якоїсь задачі нам знадобиться набагато менше часу ніж насправді.

Як ми бачимо творча проектна діяльність буде з одного боку - частиною загального навчального процесу, а з іншого - допоможе у формуванні ключових компетентностей. Цей план конспект може бути успішно реалізований у тих класах, де вже є певні навички

самостійної роботи учнів. В іншому випадку краще обрати інший формат проведення уроку та додавати подібні завдання поступово, аби діти звикли до цього.

Виховний процес є невід'ємною складовою освітнього процесу у закладах освіти. У ст. 15 Закону про Повну загальну середню освіту зазначається що одним з напрямків цього процесу є формування культури свободи та самодисципліни, відповідальності за своє життя, сміливості та реалізації творчого потенціалу як невід'ємних складників становлення особистості [15]. Отже дані технології якнайкраще реалізують цю складову навчання.

Слід зазначити, що проведення такого формату уроку з розробкою проекту, є бажаним варіантом організації освітнього процесу, який потребує певної підготовки як дітей, так і вчителя, а також можливостей з боку школи. На жаль, в реаліях звичайної української школи цей урок реалізувати буде доволі складно, а подекуди - навіть і неможливо. Оскільки і сьогодні все ще існує проблема недостатнього технічного оснащення школи, не всі діти мають однакові можливості (доступу до мережі інтернет, техніки та інше). Але ігнорувати зміни, які відбуваються у світі я не можу. Дану методичну розробку я робила з урахуванням нових потреб та наявних можливостей.

Підсумовуючи вище сказане, ми бачимо що на сьогодні існує реальна потреба не тільки у використанні нових методик навчання у школі, але і зміни самої ідеї школи та її вигляду. Запровадження нової системи освіти потребує часу, отже доцільним буде початкове збереження балансу між традиційними та інноваційними формами навчання. Особливо для учнів середньої школи, які тільки включаються в цей процес. Зберігаючи все позитивне, що було

напрацьовано раніше, і актуально до сих пір, та наповнюючи процес навчання новими технологіями, які сприяють розвитку особистості, підготовці її до реального життя та можливостей розвитку суспільства в умовах глобалізації, система освіти зможе більш ефективно використовувати свій потенціал.

ВИСНОВКИ

Аналіз наявної наукової літератури з окресленої проблеми свідчить про фрагментарне висвітлення її окремих епізодів у історіографії. Довгий час головна увага вчених була прикута до вивчення загальних питань економічного розвитку колоній «задунайських переселенців». Хронологічні межі переважно обмежувалися першою половиною XIX ст. Цілісного уявлення щодо господарських досягнень і внеску грецького та болгарського населення в економіку Південної Бессарабії в окреслений період до нині сформовано не було. Залучення широкого кола опублікованих і неопублікованих джерел дозволило заповнити прогалини, які протягом довгого часу існували в історичній науці й дати власне бачення участі грецької та болгарської спільнот в економічному житті Буджаку.

Методологічну базу магістерської роботи становлять принципи історизму, об'єктивності, системності та діалектичного розуміння історичного процесу, а також загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція) та конкретно-історичні методи (проблемно-хронологічний, історико-політичний, критичний, логічний). Використання всієї сукупності методів і принципів наукового пізнання дало можливість реалізувати поставлену мету і завдання дослідження в повному обсязі.

Приєднавши до своїх володінь Бессарабію російський уряд майже відразу приступив до економічної розбудови регіону. Особлива увага приділялася його південній частині, де планувалося створити міцні господарства, які б змогли задовольнити потреби

армії під час розгортання воєнних компаній проти Оттоманської Порти.

Одна з головних ролей в цих планах відводилася колоністам, яким обіцяли широкі преференції соціально-економічного характеру за умови переселення до Буджаку. Перші роки перебування мігрантів у краю були досить складними. Вони не отримали від держави жодної фінансової підтримки, а також змушені були відбувати громадські повинності. Лише завдяки власній працьовитості та наявності зерна, худоби та агротехніки болгари змогли майже відразу приступити до сільськогосподарських робіт. Розгалужена система торгових зв'язків, культура ведення сімейної справи, можливість отримувати знання з-за кордоном дозволили грекам розвивати торгівлю, внести свій вклад у розвиток економіки краю. Лише особистим прикладом переселенці змогли довести доцільність проведення владою необхідних заходів.

Досліджуючи причини еміграції та особливості розселення греків та болгар на територію Південної Бессарабії, нами було виявлено наступне: 1) переселення греків та болгар з історичної батьківщини має всі риси вимушеної еміграції, сьогодні таке явище має назву гуманітарної катастрофи; 2) у зв'язку з господарською спеціалізацією, греки надавали перевагу містам, а болгари здебільшого селилися в селах або невеликих містах; 3) чисельність болгарської групи була значно більшою, ніж грецької.

Установлено, що положення населення значно покращилося після отримання колоністського статусу, який передбачав звільнення на деякий час від оподаткування та рекрутчини, відведення під господарства великої кількості землі. Це відкривало широкі перспективи для розвитку землеробства та скотарства. Завдяки

громадській власності на землю вдалося зберегти територіальну цілісність колоністських округів і мінімізувати загрозу обезземелення поселенців через проникнення туди іноетнічного населення. Протекційна політика царської влади зумовила активізацію комерційної діяльності у грецькій громаді. Розповсюдження агрономічних знань серед населення стимулювало розвиток виноградарства та шовківництва. Перегляд міграційної політики сприяв розширенню ремісничої спеціалізації болгарських колоній.

Становище переселенців значно погіршилося після переходу більшості їхніх поселень під юрисдикцію Молдавського князівства. Свавілья влади, обтяжлива податкова система, розповсюдження військової повинності, а також монополія на продаж спиртних напоїв та солі призвели до економічного занепаду господарств. Рятуючись від розорення частина населення змушена була лишити свої колонії й емігрувати до Російської імперії. Деякі господарі перед втечею знищували власні сади та виноградні плантації. Ситуація в російській частині Буджаку була значно кращою: населення могло вільно торгувати горілкою та вином, меншим був розмір податків, які вносили за майновим принципом. Більшість цих виплат йшла на облаштування самих колоній. З початку 70-х рр. XIX ст. соціальна політика російського та молдавського урядів практично вирівнялася. Колоністи стали особистими власниками землі. Остаточно приватну власність на землю за ними закріпила аграрна реформа П. А. Столипіна. Завдяки цьому закону заможні селяни отримали можливість розширення своїх господарств і збільшення їхньої рентабельності. Малозабезпечене населення, продавши землі, поповнило розряд робітників.

Порівнюючи соціально-правове становище, ми можемо стверджувати що для облаштування колоністів влада створила достатньо сприятливі умови. Слід зазначити, що у питанні грецького облаштування головну роль відігравала політична ситуація. Аналізуючи положення “Статуту про іноземні колонії”, ми дійшли висновку що колонізація Південної Бессарабії не зводилася лише до привласнення цих територій. Новоприєднана провінція становила елемент нової організації простору.

Завдяки попередньому господарському досвіду переселенцям вдалося досить швидко облаштуватися на новому місці. Вони намагалися підняти економічну ефективність своїх господарств. Болгари майже відразу приступили до покращення порідності худоби, греки зайнялися вдосконаленням землеробства. Саме болгарські вихідці започаткували в Буджаці вівчарство, зайнявшись розведенням напівтонкорунних овець – цигеїв і тонкорунних порід – мереносів. У болгарських поселеннях зосереджувалися найкращі вівчарні регіону. Протягом усього періоду вони залишалися абсолютними лідерами за кількісними показниками покращеної худоби. Окремі колоністи відкривали кінні заводи та отримали медалі за внесок у розвиток місцевого конярства. Саме представники болгарської етнічної групи привезли до Буджаку сорт ярової пшениці «арнаутка», яка здобула популярність у всьому Новоросійському краю. Болгари започаткували в краї шовківництво та городництво. Їхні аграрні знання отримали розповсюдження далеко за межами Бессарабії. Завдяки державній підтримці швидких темпів розвитку здобуло виноградарство та виноробство, які відрізнялися високою прибутковістю. Греки першими починають удосконалювати умови збереження винної продукції, розширюють

фруктові сади. Всі ці позитивні зміни прискорили процес товаризації сільського господарства у поселеннях, а також зумовили включення населення не лише до регіональної, а й загальноросійської економічної системи.

Промислово-ремісничче виробництво колоністів орієнтувалося на потреби ринку та наявну сировинну базу. Майже у кожному населеному пункті, де проживало грецьке населення, отримало розвитку судно-будівництво та рибальство. Ремісники займали особливе місце в громаді. Більшість з них поєднувала ремесло з сільським господарством. Основний контингент ремісників складала ткачі, кравці та шевці. Упродовж досліджуваного періоду грекам та болгарам вдалося значно розширити ремісничу спеціалізацію. Але незважаючи на позитивні зміни, відсоток зайнятих у промисловості людей залишався надзвичайно низьким упродовж всього досліджуваного періоду.

Розвиток промислового виробництва в регіоні гальмували відсутність достатньої державної підтримки, дефіцит капіталів, кваліфікованих спеціалістів та сировини. У перші роки перебування колоністів у регіоні жодних підприємств не було. Більшість підприємств була орієнтована виключно на переробку сільськогосподарської продукції.

Саме з греками сьогодні пов'язують розвиток торгівлі, відкриття кафе, лавок та готелів. Грецьке населення приймало активну участь як у внутрішній, так і у зовнішній торгівлі. Мало тісні контакти з російськими та іноземними купцями. Налагодило експорт з Османською імперією та Австрією. Основним товаром виступала сільськогосподарська продукція. Греки стали посередниками у її реалізації. Реалізовувалися також спиртні напої та бакалія. У

грецьких поселеннях постійно зростала кількість комерсантів і торгових лавок. Така ж тенденція характерна і для болгарської спільноти, але у порівнянні їх відсоток залишається незначним. Поєднання зайняття торгівлею та приналежності до аристократичного походження є специфічною характерною рисою грецьких дворян регіону. Про збагачення населення свідчить збільшення чисельності купецького стану. У містах функціонували щотижневі базари та ярмарки. Характерною рисою того часу була наявність відкупів. Серед відкупщиків багато було греків. Додаткові кошти греки отримували від надання в оренду іншим особам власних приміщень для зайняття торгівлею. Саме цей вид діяльності дослідники вважають найбільш ефективною формою міжетнічної взаємодії у розвитку економічних відносин.

Проведене магістерське дослідження не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблематики. На наш погляд є перспективним розширення джерельної бази, долучення більшої кількості неопублікованих матеріалів та літератури. Дане дослідження може мати логічне продовження у подальших ґрунтовних проектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Комунальна установа «Ізмаїльський архів»

Ф. 56. Канцелярия Измаильского градоначальника. 1830 – 1835 гг. оп.1.

1. Спр. 112. Дело о принятии в русское подданство и поселение в Измаильском градоначальстве болгар, греков, молдаван, бежавших в Россию от турецкого ига в 1821 – 1830 годах. – 164 арк.
2. Спр. 281. Сведения о количестве жителей в городе Измаиле, Килии, Рени, наличии в городе Измаиле торговых домов, ярмарок и на них купцов и товаров, трактирных заведений, гостиниц, постоянных дворов, учреждений и в них должностных лиц в 1834-1835 гг. – 49 арк.
3. Спр. 608. Ведомости о состоянии Бессарабской области и Измаильского градоначальства в разрезе уездов за 1853 г., 371 арк.

Ф. 93. Сельский приказ колонии Болград. 1823 – 1862 гг. оп. 1

4. Спр. 83. Циркуляры управляющего задунайскими переселенцами о порядке торговли, 10 листопада 1841 р. – 25 липня 1842 р., 33 арк.
5. Спр. 59. Статистические сведения о состоянии народонаселения, сельского хозяйства, промышленности, народного образования и о податях и повинностях с населения за 1838 г., 12 арк.
6. Спр. 118. Именной список колонистов, занимающихся продажей водки, 24 жовтня – 1 листопада 1841 р., 5 арк.

- Ф. 514. Измаильская градская полиция. Оп. 1.
7. Спр. 45. Списки домовладельцев города Измаила и местечка Татарбунары за 1907 год. – 23 арк.

Опубліковані збірки документів

8. Грек Иван Фёдорович. Забытые страницы истории Южной Бессарабии (1856 – 1861 гг.): сборник документов и материалов. Кишинев : Центральная типография, 2012. 232 с. ISBN 978-9975-53-147-4.
9. Гросул Я. С. История Молдавии (документы и материалы). Кишинев : ЦК Молдавии, 1969. Т. III (часть II) : Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812 – 1861 гг.). 690 с.
10. Джерела історії Південної Бессарабії (з давніх часів до кінця XIX ст.) Упорядники: О. М. Лебеденко, Л. Ф. Циганенко та інші; відп. Упорядник Н. О. Гончарова. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2013. 191 с.
11. Документи та матеріали до історії греків Південної Бессарабії. Серія: Історико-культурна спадщина Південної Бессарабії. Випуск 1. Упорядники: Л. Циганенко, В. Дроздов, Л. Чорна. Ірбіс: Ізмаїл, 2019. 132 с.
12. Крыжановская К. П., Руссев Е. М. Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А. П. Юшневского : сборник документов; под ред. Л. В. Черепнина. Кишинев : Госиздат Молдавии, 1957. 670 с.

Законодавчі акти

13. Свод законов Российской империи. СПб., 1857. Т. 12. Ч. 2. 591 с.
URL:
<https://runivers.ru/bookreader/book388223/#page/427/mode/1up>
14. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ N 576 (576-96-п) від 29.05.96. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>
15. Закон України про повну загальну середню освіту, від 01. 08. 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

Статистичні джерела

16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : [сост. А. Н. Тройницкий]. Т. III. Бессарабская губерния. СПб : издательство Бессарабского губернского статистического комитета, 1905. 277 с.

Періодичні видання

17. Обзорение Бессарабской губернии за 1878 год. Кишинев: издательство Бессарабского губернского статистического комитета, 1879. – с. 42 [21].
18. Обзорение Бессарабской губернии за 1898 год. Кишинев: издательство Бессарабского губернского статистического комитета, 1899. – с. 26 [31].
19. Обзорение Бессарабской губернии за 1908 год. Кишинев: издательство Бессарабского губернского статистического комитета, 1909. – с. 56.

20. Обозрение Бессарабской губернии за 1910 год. Кишинев: издательство Бессарабского губернского статистического комитета, 1911. – с. 89 [124].

II. ЛІТЕРАТУРА

21. Акчебаш А. Грецька династія Захаріаді: від величі до депортації. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2019. Вип. 40. С. 7-14.
22. Аникин В. Элементы экономического взаимодействия населения Бессарабии в процессе межнационального общения (XIX в.). *Русин*, 2007. № 1(7). С. 10 - 16.
23. Анцупов И. А. Аграрные отношения на юге Бессарабии (1812 – 1870 гг.). Кишинёв : Штиинца, 1978. 305 с.
24. Берг Л. С. Бессарабия. Страна-люди-хозяйство. Петроград : Огни, 1918. 244 с.
25. Будақ И. Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812 – 1861 гг.). Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1967. 399 с.
26. Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины; под ред. А. И. Кисе, А. А. Пригарина, В. Н. Станко. Одесса : PostScriptUm. СМІЛ, 2014. 744 с. ISBN 978-617-7170-05-0.
27. Ветрова Г. В. Економічний розвиток Південної Бессарабії в останній чверті XIX ст. *Гілея*, 2012. Вип. 60 (№5). С. 238 - 244.
28. Ганчев О. І. Болгарські колоністи південної Бессарабії у практиці внутрішнього управління Російської імперії першої половини XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 52. Том 1. С. 39 - 44.

29. Голобородько І. Национальність: Грек. Виновен! Одеса: Студія «Негоціант», 2005. 528 с.: ил. – 128 с. ISBN 966-691-064-0
30. Гончарова Н. О. Методика викладання історії у вищій школі: навчальний посібник. Харків: ФОП Шейніна О. В., 2009. 382 с.
31. Гончарова Н. О. Попечительська діяльність Івана Інзова. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Сер. : "Історія та географія". 2012. Вип. 44. С. 82-84. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ist_2012_44_18.
32. Грек І. Ф. Етнодемографічні процеси серед болгар Молдови і України в середині XVIII-XX в. *Русин*. 2006. №4. С. 123 - 140.
33. До 2024 року в 26 українських школах пілотуватимуть проект з розвитку м'яких навичок - наказ МОН. Міністерство освіти та науки України : Веб-сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/do-2024-roku-v-26-ukrayinskih-shkolah-pilotuvatimut-proyekt-z-rozvitku-myakih-navichok-nakaz-mon?fbclid=IwAR3QgcsMLilWAh6Bc3hlxttE-iZuMmAyDui-GMilHhniWEghlvjfHJ6qCPo>
34. Дихан М. Д., Файн Г. Т., Чижевський М. Т. Історія міст і сіл Української РСР / голов. редкол. П. Т. Тронько [та ін.]. К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. В 26 т. : Одеська область. С. 360–373.
35. Драган І. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI. Бессарабская область. СПб : Типография Департамента Генерального Штаба, 1849. 313 с.

36. Дроздов В. Болгарська колонізація Південної Бессарабії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Краєзнавство*. 2013. № 1. С. 27-36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo_2013_1_6.
37. Дроздов В. Греки в етносоціальній структурі населення міст південної Бессарабії в першій половині XIX ст. (за матеріалами переписів населення). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Історичні науки*. 2019. Вип.40. С.84-92. URL: [https://doi.org/10.31909/26168774.2019-\(40\)-23](https://doi.org/10.31909/26168774.2019-(40)-23)
38. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг. АН СССР, Ин-т истории СССР. Москва: Наука, 1970. 381, [2] с., [1] л. карт : ил.
39. Думиника Иван. Българските преселници в Бесарабия в края на XVIII – първата половина на XIX век в историографията. Науч. ред.: Калчо К.Калчев, Николай Червенков; Ин-т за Културно наследство към Акад. на науките на Молдова, Науч. дружество на Българистите в Реп. Молдова. Кишинев: Lexon-Prim ; S.Ş.V., 2015. 440 с. ISBN 978-9975-9577-4-8.
40. Защук А. И. Материалы для географии и статистики России, составленные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. СПб: типография Товарищества «Общественная польза», 1862. 552 с.
41. Кабузан В. М. Народнонаселение Бессарабской области и левобережного Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX ст.). Кишинев : Штиинца, 1974. 158 с.
42. Киссе А. И. Возрождение болгар Украины. Одесса : Optimum, 2006. 280 с. ISBN 966-344-090-2.

43. Кузьміна С. Б. Місце та роль іноземних колоністів у розвитку сільського господарства Бессарабії в першій половині XIX ст. *Грані історії*. 2012 р. Вип. 5. С. 168–178.
44. Кузьміна С. Б. Трансформації етносоціальної структури населення Бессарабії (перша половина XIX ст.) : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.07. Чернівці, 2015. 348 с.
45. Лазебна С. Містобудівельний розвиток історичних районів міста Болград (1812-1912 рр.). *Науковий пошук студентів XXI ст.: актуальні питання гуманітарних і соціально-економічних наук* : зб. матеріалів V всеукр. наук.-практ. конф., м. Ізмаїл, 14 листопада 2019 р. Ізмаїл, 2019. С. 342-345.
46. Лазебна С. Особливості соціально-правового становища болгарського населення у XIX ст. *Науковий пошук студентів XXI ст.: актуальні питання гуманітарних і соціально-економічних наук* : зб. матеріалів IV всеукр. наук.-практ. конф., м. Ізмаїл, 15 листопада 2018 р. Ізмаїл, 2018. С. 17-19.
47. Лазебна С. С. Еміграція греків та болгар на територію Бессарабії у першій чверті XIX ст.: порівняльний аналіз. *Перспективні напрями наукових досліджень* : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. інтер.-конф., м. Львів, 24 листопада 2020 р. С. 97-102.
48. Майданевич С. Поліетнічність як чинник економічного розвитку Південної Бессарабії (перша половина XIX ст.). *Проблеми становлення української державності* : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Ізмаїл, 25 березня 2016 р. Ізмаїл, 2016. С.
49. Мещерюк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел Южной Бессарабии (1808 – 1856 гг.). Кишинев :

Редакционно-издательский отдел академии наук молдавской ССР, 1970. 301 с.

50. Модель навчання “Перевернутий клас”: змінюємо освітній процес. На урок : Веб-сайт. 2018. URL: <https://naurok.com.ua/post/model-navchannya-perevernutyi-klas-zminyemo-osvitniy-proces> (дата звернення: 30.11.2020).
51. Мунтян М.П. Экономической и социальное развитие дореформенной Бессарабии [Текст] автореф. дис. на соиск. учен. степ. док. истор. наук. (12.06.1971). Кишиневский госуд. универ. им. В.И. Ленина. Кишинев, 1971 г. 43 с.
52. Новаков С. З. Контакты и взаимодействия в сфере колонистов болгарского и немецкого водворения на юге Бессарабии в XIX – начале XX ст. *Ежегодник института межэтнических исследований академии наук Республики Молдова*. 2000 г. Т. 1. С. 41–45.
53. Огнев И. Так начиналось отечественное судоходство на юге. *Информационный портал Курьер*. 2020. URL: <http://www.izmail.es/article/45758/>
54. Південна Бессарабія (кінець XVIII - XIX ст.) : навчально-методичний посібник. Л. Ф. Циганенко, О. М. Леbedенко, А. В. Дізанова та інші; під ред. Л. Ф. Циганенко. Ізмаїл : “СМІЛ”, 2011. 216 с.
55. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк. Одесса: типография Т. Неймана и Ко., 1848. 156 с.

56. Станко В., Пригарин А., Самаритаки Е. Материали по греко-болгарским переселениям из Румелии в Северное Причерноморье 1801-1806. Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, Т. 9. Одеса : Друк, 2006. С. 209-225.
57. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.). К., 1999. 352 с.
58. Уварова О. О. З історії греко-болгарських поселень на Півдні України початку ХІХ ст. *Записки історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова*. Вип. 13. 2003. С. 294– 303.
59. Уварова О. О. Російська "політика покровительства" щодо греків-іммігрантів в кінці ХVІІІ - першій третині ХІХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. О., 2007. 214 с.
60. Фемилиди Михаил – судовладелец, купец, городской голова Аккермана. *Live Journal*. URL: <https://old-akkerman.livejournal.com/11993.html>
61. Харарі Ю.Н. 21 урок для 21 століття. Київ : Форс Україна, 2018. 416 с.
62. Циганенко Л. Ф. Греки в Південній Бессарабії в ХІХ ст. *Наукові записки з української історії*. №36. 2015. С. 24-29.
63. Циганенко Л. Ф. Развитие легкой промышленности в Бессарабии 1878 - 1890 гг. (за матеріалами “Оглядів Бессарабської губернії”).*Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2019. Вип. 40. С. 213 - 219.

64. Циганенко Л. Ф. Роль греків-дворян в освоєнні південноукраїнських земель (друга половина XVIII - XIX ст.). *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. № 23. Запоріжжя, 2009. С. 11-14.
65. Циганенко Л. Ф. Чисельність дворянства міста Тучкова та фортеці Ізмаїл у першій третині XIX ст. *Гуржіївські історичні читання*. 2014 р. №7. С. 218-220.
66. Цыганенко Л. Ф. Болгарское население крепости и города Измаил (1810 - 1820 гг.) *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць*. № 6. Херсон, 2017. С. 402-407.
67. Чебан, И. Н. Краткая история Бессарабии и бессарабских болгар [Текст] : Пустия Сихитика, Онглос, Онгыл, Буджак и с 1813 г. - Бессарабия. Измаил: СМІЛ, 2009. 299 с. ISBN 978-966-1606-40.
68. Шевченко А. Н. Экономическая деятельность болгарских колонистов в Южной Бессарабии во второй половине XIX ст. *Journal of Danubian Studies and Research*. 2014. Вып. 1 (часть 4). С. 27–31.
69. Education for a Knowledge-Based Society? A Concept Must be Rethought. *Website. Heinrich Böll Stiftung*. URL: <https://rs.boell.org/en/2014/04/17/education-knowledge-based-society-concept-must-be-rethought>
70. What Are Soft Skills? Definition and Examples of Soft Skills. *The balance careers*. URL: <https://www.thebalancecareers.com/what-are-soft-skills-2060852>

